
NAPODOBOVÁNÍ A JEHO NESPOKOJENCI

*Všichni se rodíme jako originály -
proč tolik z nás umírá jako kopie?*

Edward Young

Včera byla budoucnost lepší. Věřili jsme, že rok 1989 oddělil „minulost od budoucnosti téměř stejně jasně, jako Berlínská zeď oddělovala Východ od Západu“.¹ Měli jsme problém „představit si svět, který by byl výrazně lepší než ten náš, nebo jinou budoucnost než demokratickou a kapitalistickou“.² Dnes takto už nepřemýšlíme. Většina z nás má potíž představit si budoucnost - a to dokonce i na Západě -, která bude bezpečně demokratická a liberální.

1 Robert Cooper: The Meaning of 1989, *Prospect* (20. prosince 1999).

2 Francis Fukuyama: *Konec dějin a poslední člověk*, přel. Michal Prokop, Rybka 2002, s. 62.

S koncem studené války se vzedmula obrovská naděje na celosvětové rozšíření liberální kapitalistické demokracie.³ Geopolitická scéna vypadala připravená na představení ne nepodobné Shawovu *Pygmalionu*, tedy optimistické a didaktické hře, v níž profesor fonetiky během velmi krátké doby naučí chudou květinářku mluvit jako královna a cítit se pohodlně ve vybrané společnosti.

Zaujatí pozorovatelé předčasně oslavili integraci Východu do Západu, ovšem vzápětí si uvědomili, že to představení, jehož jsou svědky, se neodehrává podle jejich očekávání.⁴ Jako kdyby namísto *Pygmalionu* svět přihlížel inscenaci *Frankensteina* Mary Shelleyové, pesimistického a didaktického románu o muži, který se rozhodl hrát si na Boha a z replik částí lidského těla vytvořil humanoida. Jenže nepovedený android se cítil odsouzený k samotě, neviditelnosti a odmítnutí. Svěmu stvořiteli záviděl pro něj nedosažitelné štěstí, a tak se začal mstít na jeho přátelích a rodině, zcela rozvrátil jejich svět a zanechal po sobě jen výčitky svědomí a zlomená srdce coby dědictví pomýleného pokusu stvořit uměle člověka.

Tato kniha si klade za cíl vyprávět příběh o tom, jak se liberalismus nakonec stal obětí svého halasně vyhlášovaného úspěchu ve studené válce. Na povrchní úrovni spočívala chyba v řadě hluboce destabilizujících politických událostí: útoky na newyorské Světové obchodní centrum z 11. září, druhá irácká válka, finanční krize z roku 2008, ruská anexe Krymu a intervence na východní Ukrajině, nemohoucnost Západu, když se situace v Sýrii vyvinula v humanitární katastrofu, migrační krize v Evropě v roce 2015, referendum o brexitu a zvolení Donalda Trumpa americkým prezidentem. Aureolu úspěchu liberální demokracie ve světě po studené válce rovněž zastínil čínský ekonomický zázrak, řízený politickým vedením, které se ani nenamáhá předstírat, že by bylo liberální nebo demo-

3 Larry Diamond - Marc F. Plattner (ed.): *The Global Resurgence of Democracy*, Johns Hopkins University Press 1996; Timothy Garton Ash: *Svobodný svět. Amerika, Evropa a budoucnost Západu*, přel. Šimon Pellar, Paseka 2006.

4 Larry Diamond - Marc F. Plattner (ed.): *The Global Resurgence of Democracy*; Larry Diamond - Marc F. Plattner - Christopher Walker (ed.): *Authoritarianism Goes Global. The Challenge to Democracy*, Johns Hopkins University Press 2016.

kratické. Pokusy zachránit dobré jméno liberální demokracie tím, že se bude stavět do příznivého kontrastu proti nezápadním autokraciím, byly podkopávány flagrantním porušováním liberálních norem, jako tomu bylo v případech mučení zajatců nebo zjevného selhávání demokratických institucí uvnitř samotného Západu. Je ostatně výmluvné, že otázka atrofie a zániku demokracií je mezi liberálními badateli dnes tou nejdiskutovanější.⁵

Své někdejší kouzlo ztratil i samotný ideál „otevřené společnosti“.⁶ Pro mnoho zklamaných občanů dnes otevřenost světu skýtá více důvodů k úzkosti než k naději. Když padla Berlínská zeď, existovalo po celém světě pouze šestnáct hranic vytyčených nějakou formou plotu. Dnes na Zemi stojí nebo je budováno pětadesát opevněných hranic. Podle expertky Quebecké univerzity Elisabeth Valletové téměř třetina zemí světa na svých hranicích buduje nějaké bariéry.⁷ Tři desetiletí po roce 1989 se tak ukázala být jakýmsi obdobím „mezi zdi“, krátkým intervalem mezi dramatickým svržením Berlínské zdi, které vyvolalo fantazie o světě bez hranic, a globální mánií budovat zdi v podobě bariér z betonu a ostatného drátu ztělesňujících existenciální (byť někdy imaginární) obavy.

Většina Evropanů a Američanů se dnes rovněž domnívá, že životy jejich dětí budou méně blahobytné a šťastné než ty jejich.⁸ Víra veřejnosti v demokracii prudce upadá a zavedené politické strany se buď rozpadají, nebo jsou zatlačovány do pozadí amorfními politickými hnutími a populistickými autoritami, což vyvolává pochybnosti o vůli organizovaných politických sil bojovat v dobách krize o přežití demokracie.⁹ Elektoráty v části Evropy a Ameriky, vyděšené fantomem masivní migrace, stále častěji přitahuje xenofobní rétorika, au-

5 David Runciman: *How Democracy Ends*, Basic Books 2018; Steven Levitsky – Daniel Ziblatt: *How Democracies Die*, Crown 2018.

6 Michael Ignatieff (ed.): *Rethinking Open Society. New Adversaries and New Opportunities*, Central European University Press 2018.

7 Elisabeth Vallet: *Borders, Fences and Walls*, Routledge 2018.

8 David Leonhardt: *The American Dream, Quantified at Last*, *New York Times* (8. prosince 2016).

9 Yasha Mounk: *Lid versus demokracie. Proč je naše svoboda v ohrožení a jak ji zachránit*, přel. Martin Pokorný, Prostor 2019.

toritářští vůdci a militarizované hranice. Tito lidé nevěří, že budoucnost bude pozdvížena liberálními myšlenkami vyzařujícími ze Západu, naopak mají obavu, že dějiny jednadvacátého století budou těžce poznamenány miliony lidí hrnoucích se na Západ.¹⁰ Lidská práva, kdysi vzývaná jakožto hráz proti tyranství, jsou nyní obviňována, že překáží demokratickému světu v účinném boji proti terorismu. Obavy z konce liberalismu jsou tak naléhavé, že citace Yeatsovy básně „Druhý příchod“, napsané v roce 1919 po jednom z nejděsivějších konfliktů lidských dějin, se v roce 2016 stala téměř povinným refrémem politických komentátorů.¹¹ Sto let poté, co je Yeats napsal, se tato slova stala mantrou znepokojených obránců liberální demokracie po celém světě: „Vše rozpadá se, střed se zevnitř hroutí; / chaos a zmatek zaplavily svět.“¹²

Ve svých pamětech *Svět, jak je* se nejbližší spolupracovník a osobní přítel Baracka Obamy Ben Rhodes svěruje, že toho dne, kdy Obama opustil Bílý dům, ho nejvíce znepokojovala otázka: „Co když jsme se mýlili?“¹³ Nejistota nespočívala v tom „co se nepovedlo?“ nebo „kdo udělal chybu?“ Stejně tak otázka Hillary Clintonové „co se stalo?“ nebyla tou nejnaléhavější záhadou, již by bylo třeba rozluštit. Obamova mnohem znepokojivější otázka zněla: „Co když jsme se mýlili?“ To jest, co když liberálové špatně interpretovali povahu období po studené válce? „Co když jsme se mýlili?“ je správná otázka, a právě na ni jsme se rozhodli odpovědět v této knize.

Pro nás dva je to rovněž otázka navýsost osobní. Ten starší z nás, Američan, se narodil rok po vypuknutí studené války a na střední škole se učil, že právě vybudovaná Zeď je ztělesněním netolerance a tyranie. Ten mladší, Bulhar, se narodil na druhé straně hranice Východ–Západ nějaké čtyři roky

10 Stephen Smith: *The Scramble for Europe. Young Africa on its way to the Old Continent*, Polity 2019; Ivan Krastev: *After Europe*, University of Pennsylvania Press 2017.

11 Michiko Kakutani: *The Death of Truth. Notes on Falsehood in the Age of Trump*, Tim Duggan Books 2018, s. 26.

12 Přel. Martin Hliský.

13 Ben Rhodes: *The World as It Is. A Memoir of the Obama White House*, Random House 2018.

po vybudování Zdi a vyrostl ve víře, že strhávání zdí je cestou k politické a individuální svobodě.

Pocházíme z odlišných prostředí, nicméně oba dva jsme léta žili ve stínu Zdi a její demolice, dramaticky přenášená televizí, se ukázala jako klíčový okamžik našich politických a intelektuálních životů. Naše politické smýšlení významně ovlivnila nejprve Berlínská zeď a později její absence. Iluze, že konec studené války je počátkem věku liberalismu a demokracie, byla i naší iluzí.

Tato kniha představuje náš pokus pochopit nejen to, proč jsme kdysi tak ochotně této iluzi podlehli, ale též to, jak přemýšlet o světě zaplaveném přílivovou vlnou neliberální a antidemokratické „anarchie“.

VĚDOMÍ KONCE

Před třemi dekádami, v roce 1989, vyjádřil pregnantně ducha doby jeden představitel amerického ministerstva zahraničí. Studenou válku prohlásil prakticky za skončenou už několik měsíců před tím, než Němci radostně tančili na ruinách Berlínské zdi. Drtivé vítězství liberalismu nad komunismem zpečetilo desetiletí ekonomických a politických reforem zavedených v Číně Teng Siao-pchingem a v Sovětském svazu Michaiilem Gorbačovem. Eliminace „marxisticko-leninské alternativy k liberální demokracii“, argumentoval Francis Fukuyama, signalizovala „totální vyčerpání životaschopných systematických alternativ k západnímu liberalismu“. Komunismus, vzývaný marxisty jakožto vyvrcholení „Dějin“ v hegelíánském smyslu slova, byl najednou ponížen na „dějiny“ v americkém významu jakožto cosi, co má jen zanedbatelný význam. „Západní liberální demokracie“ mohla být za těchto okolností označována za „konečný bod ideologického vývoje lidstva“. Po pádu „fašistických a komunistických diktatur tohoto století je jedinou formou vlády, která přežila nedotčená do konce dvacátého století, liberální demokracie“. Jelikož „základní principy liberálně-demokratického státu“ jsou „absolutní a nejde je jakkoli vylepšit“, jediným úkolem, který zbyl liberálním reformátorům, bylo „rozšiřovat tyto principy prostorově tak, aby různé oblasti lidské civilizace byly dove-

deny na úroveň těch nejvyspělejších stanovišť“. Fukuyama tvrdil, že „liberalismus nakonec zvítězí po celém světě“. Jeho skutečným závěrem však bylo, že nemohou povstat žádné ideologie, „které by si činily nárok na to být pokročilejší než liberalismus“.¹⁴

Co znamenalo toto uznání kapitalistické demokracie jakožto konečné fáze politického vývoje lidstva v praxi? V tomto bodě je Fukuyama poněkud vyhýbavý, nicméně jeho argument nepochybně implikuje, že liberální demokracie západního stříhu je *jiným* životaschopným ideálem, k němuž se musejí upínat reformátoři po celém světě. Když píše, že poslední „maják neliberálních sil“ zlikvidovali čínští a sovětské reformátoři, říká tím vlastně, že cestu lidstva do budoucnosti osvětluje výhradně maják americké liberální demokracie.¹⁵

Toto popření skutečnosti, že existuje nějaká jiná globálně přitažlivá alternativa k západnímu modelu, vysvětluje, proč Fukuyamova teze nejen imponovala Americe a její sebelásce, ale připadala tehdy samozřejmá i disidentům a reformátorům žijícím za Železnou oponou.¹⁶ Necelý rok předtím, v roce 1988, publikovalo několik z nezapálenějších stoupců demokratického pluralismu v Sovětském svazu sbírku článků pod titulem *Inogo ně dano*,¹⁷ což lze zhruba přeložit jako „Není jiné cesty“. I bible sovětského reformismu tudíž argumentovala, že k západní demokracii neexistuje žádná životaschopná alternativa.

Řečeno našimi slovy, rok 1989 zvěstoval příchod třiceti let věku napodobování. Unipolární řád pod nadvládou Západu budil dojem, že v oblasti morálních ideálů se s liberalismem

14 Francis Fukuyama: *The End of History?*, *National Interest* (léto 1989), s. 12, 3, 5, 8, 13; *Konec historie a poslední člověk*, přel. Michal Prokop, Rybka 2002, s. 61.

15 Francis Fukuyama: *The End of History?*, s. 12.

16 Pokud charakteristika liberalismu amerického stříhu jakožto poslední fáze dějin přišla jako cosi samozřejmého mnoha Američanům, stejně ji vnímali nejen disidenti, ale i obyčejní lidé, kteří vyrostli za Železnou oponou. Bylo to proto, že Fukuyama ospravedlňoval porážku leninistických režimů jazykem hegelovsko-marxistické dialektiky. Mnoho bývalých komunistů, vzdělaných v rámci konceptu, že dějiny mají předem určený směr a šťastný konec, zahlédlo nápis na ruinách Zdi a bylo pojmově i emocionálně připraveno Fukuyamovo čtení událostí přijmout.

17 *Inogo ne dano*, Progress 1988.

nedá polemizovat. Tato ideologická převaha zase dodávala západním institucionálním formám takovou normativní legitimitu, že jejich napodobování se zdálo doslova povinné pro ty, kdo takového napodobování byli schopni. Když ale zpočátku vysoká očekávání na export západního politického a ekonomického modelu zklamala, postupně se šířila nechuť vůči politice napodobování. Ve světě charakterizovaném absencí politických a ideologických alternativ byl odpor proti liberalismu dost možná nevyhnutelnou reakcí. A máme za to, že právě tato absence alternativ, mnohem víc než gravitační síla autoritářské minulosti nebo historicky zakořeněného nepřátelství vůči liberalismu, nejlépe vysvětluje protizápadní étos, který dnes vládne postkomunistickým společnostem.¹⁸ Samotná myšlenka, že neexistuje „žádná jiná cesta“, poskytla nezávislý motiv pro vlnu populistické xenofobie a reakčního nativismu, které se zrodily ve střední a východní Evropě a nyní se šíří po velké části světa. Absence věrohodné alternativy k liberální demokracii se stala stimulem k revoltě, neboť „lidské bytosti potřebují volbu, anebo aspoň její iluzi“.¹⁹

Populisté se bouří ani ne tak proti specifickému (liberálnímu) typu politiky, jako proti nahrazení komunistické ortodoxie ortodoxií liberální. Sdělení vzbouřeneckých hnutí na levici i pravici je takové, že prozápadní establishment nabízí přístup „vezmi, nebo nech být“, který je ale špatný, protože věci mohou být jinak, mohou se odehrávat podstatně důvěrnějším způsobem a mohou být autentičtější.

18 „Vysvětlovat“ dnešní politické trendy v regionu tím, že nám připomínají politické vzorce minulosti, jak to činí mnoho těch, kdo studují neliberalismus v postkomunistických zemích, znamená zaměňovat analogii za kauzalitu.

19 „V roce 2018 behaviorální ekonom z MIT Dan Ariely provedl experiment, v němž účastníci hráli počítačovou hru, v níž jim byly na displeji nabídnuty troje dveře, přičemž každé z těch dveří vyplácely při kliknutí určitou sumu peněz. Rozumnou strategií by bývalo bylo najít nejvýnosnější dveře a klikat na ně, dokud hra neskončí, nicméně jakmile se opomíjené dveře začaly zmenšovat – aby nakonec úplně zmizely –, účastníci hry na ně začali klikat, a to proto, aby udrželi otevřené i ty méně lukrativní možnosti. Je to hloupé, ale nemůžeme si pomoci. Lidské bytosti potřebují volbu, anebo alespoň její iluzi. George Eliot kdysi napsala, že volba je ‚nejsilnější princip růstu‘. Jak můžeme růst, když si nemůžeme vybrat?“ Yo Zushi: Exploring memory in the graphic novel, *New Statesman* (6. února 2019).

Přirozeně, žádný jeden konkrétní faktor nemůže vysvětlit souběžný nástup autoritářského neliberalismu v tolika různých zemích světa v druhém desetiletí jednadvacátého století. Přesto podle našeho názoru sehrál resentment vůči kanonickému statusu liberální demokracie a obecně vůči politice napodobování klíčovou roli nejen ve střední Evropě, ale též v Rusku a Spojených státech. Na podporu tohoto tvrzení přivzeme jako první svědky dva nejvýřečnější střeoevropské kritiky liberalismu. Polského filosofa a konzervativního člena Evropského parlamentu Ryszarda Legutka rozčiluje, že „liberální demokracie nemá žádnou alternativu“, že se stala „jedinou přijímanou cestou a metodou uspořádání kolektivního života“ a že „liberálům a liberálním demokratům se podařilo umlčet a marginalizovat téměř všechny alternativy a neliberální názory na politický řád“.²⁰ Vlivná maďarská historička se s ním shoduje. „Nechceme kopírovat to, co dělají Němci nebo Francouzi,“ říká hlavní intelektuálka tábora Viktora Orbána Maria Schmidtová. „Chceme dál žít svým vlastním životem.“²¹ Obě tato prohlášení naznačují, že tvrdohlavá neochota přijmout „totální vyčerpání životaschopných alternativ k západnímu liberalismu“ pomohla proměnit měkkou sílu Západu inspirovat napodobování ve slabost a zranitelnost spíše než v sílu a autoritu.

Odmítnutí sklonit se před liberálním Západem se stalo typickou známkou neliberální kontrarevoluce napříč postkomunistickým světem i mimo něj. Takovou reakci nelze jen tak odmítnout banálním postřehem, že „dávat vše za vinu Západu“ je laciný způsob, jímž se nezápádní vůdci mohou vyhýbat odpovědnosti za vlastní neúspěšnou politiku. Celý příběh je pod-

20 Ryszard Legutko: *The Demon in Democracy. Totalitarian Temptations in Free Societies*, Encounter Books 2018, s. 63, 20, 80.

21 Cituje Philip Oltermann: Can Europe's new xenophobes reshape the continent?, *Guardian* (3. února 2018); k těmto dvěma exponentům postkomunistického antiimitačního étosu můžeme přidat hlas penzionovaného ruského vojenského důstojníka, který se pyšní oficiálním titulem šéfa kontrarozvědky při ministerstvu vnitra Doněcké lidové republiky: „Já chci pro ruský národ ruské ideje; nechci, aby nás Američané učili, jak máme žít. Chci silnou zemi, takovou, na kterou budu moci být hrdý. Chci, aby život opět měl nějaký význam.“ Shaun Walker: *The Long Hangover*, Oxford University Press 2018, s. 4, kurzívou zvýrazněno autory.

statně spletitější a zajímavější. Mimo jiné je to příběh o tom, jak liberalismus opustil pluralismus kvůli hegemonii.

POJMENOVÁNÍ A NUTNOST

Během studené války probíhalo nejvýznamnější politické schizma ve světě mezi komunisty a demokraty. Země byla rozdělena na totalitní Východ a svobodný Západ, přičemž společnosti na periferii hlavního konfliktu měly, anebo si alespoň představovaly, že mají, právo vybrat si, ke které straně se přidají. Po pádu Zdi se tato konstelace změnila. Nově nejvýznamnější předěl v geopolitické sféře odděloval napodobovatele od napodobovaných, zavedené demokracie od zemí bojujících s přechodem k demokracii. Vztahy mezi Západem a Východem se proměnily z patové situace mezi dvěma nepřátelskými systémy v napjaté vztahy mezi vzory a napodobeninami uvnitř jednoho unipolárního systému.

Snaze bývalých komunistických zemí napodobovat po roce 1989 Západ se dávala nejrůznější jména – amerikanizace, poevropštění, demokratizace, liberalizace, rozšíření, integrace, harmonizace, globalizace a podobně –, nicméně tato jména vždy naznačovala modernizaci prostřednictvím napodobování a integraci prostřednictvím asimilace. Po zhroucení komunismu se podle středoevropských populistů stala liberální demokracie novou ubíjející ortodoxií. Tito populisté si neustále stěžují, že napodobování hodnot, postojů, institucí a praktik Západu se stalo imperativním a povinným. Jak rovněž napsal výše citovaný polský filosof, když se vysmíval postoji mnoha svých spoluobčanů po roce 1989:

[H]lubší moudrostí bylo kopírovat a napodobovat. Čím více jsme kopírovali a napodobovali, tím jsme se sebou byli spokojenější. Instituce, vzdělání, zvyky, zákony, média, jazyk, téměř vše se najednou stalo nedokonalou kopií originálů, které byly na cestě pokroku kdesi daleko před námi.²²

22 Ryszard Legutko: *The Demon in Democracy*, s. 41.

Tato obtížná asymetrie mezi těmi, kdo jsou morálně napřed, a těmi, kdo jsou morálně pozadu, se stala definujícím a neuralgickým rysem vztahů mezi Západem a Východem po roce 1989.

Po pádu Zdi bylo paušální napodobování Západu široce přijímáno jako nejúčinnější způsob, jak demokratizovat někdejší nedemokratické společnosti. Částečně kvůli implikované morální asymetrii se dnes toto pojetí stalo primárním terčem populistického vzteku.

NAPĚTÍ Z NAPODOBOVÁNÍ

Že ve společenském životě je napodobování všudypřítomné, to není třeba zdůrazňovat. Renomovaný sociolog devatenáctého století Gabriel Tarde dokonce šel až k tvrzení, že „společnost není nic jiného než napodobování“.²³ Dokonce mluvil o „nakažlivém napodobování“ coby svého druhu „náměsíčnosti“, čímž měl na mysli, že lidské bytosti napodobují jedna druhou spontánně bez jakéhokoli strategického účelu nebo plánu, asi jako ve zločinech spáchaných podle předlohy, a aniž by k tomu byly jakýmkoli způsobem nuceny.²⁴

Když středoevropští populisté brojí proti imperativu napodobování coby nejnesnesitelnějšímu rysu hegemonie liberalismu po roce 1989, zjevně mají na mysli cosi méně generického a více politicky provokativního. Forma komplexní institucionální imitace, o které je zde řeč, implikuje za prvé uznanou morální nadřazenost napodobovaných nad napodobiteli, za druhé politický model, který tvrdí, že eliminoval všechny životaschopné alternativy, za třetí očekávání, že napodobování bude bezpodmínečné a nikoli selektivní, a za čtvrté předpoklad představitelů napodobovaných zemí, že mají právo průběžně monitorovat, dohlížet a hodnotit pokrok na-

23 Gabriel Tarde: *The Laws of Imitation* (anglický překlad: Henry Holt and Company 1903), s. 74.

24 Tarde připouští, že napodobování nejenže může koexistovat s invencí, ale za běžných okolností může významně přispět ke kreativitě a originalitě. Viz Kal Raustiala - Christopher Sprigman: *The Knockoff Economy. How Imitation Sparks Innovation*, Oxford University Press 2012.

podobujících zemí. Aniž bychom tuto analogii chtěli nějak dál rozvíjet, je zajímavé si všimnout, že styl napodobování režimu, který se uchytil po roce 1989, se až strašidelně podobá volbám ze sovětské éry, kde voliči, na které dohlíželi představitelé strany, předstírali, že „volí“ jediné kandidáty, kteří se ucházeli o úřad.

Abychom lépe popsali, o co zde běží, musíme učinit některá předběžná rozlišení. Například potřebujeme rozlišit mezi plnohodnotnou imitací jednoho ortodoxního modelu, monitorovanou (nikoli vnucenou) hodnotícími cizinci, a obyčejným učením, kdy státy zprostředkovaně profitují ze zkušeností jiných států.²⁵ Zatímco první model vyvolává resentment, ten druhý, obvykle připisovaný účinkům vnímaných úspěchů a neúspěchů, nikoliv.

Za druhé, a to je ještě důležitější, bychom měli rozlišovat napodobování prostředků od napodobování cílů. To první bychom měli nazývat spíše *vypůjčkami* než napodobováním. Klasickou definici tohoto rozlišení nabídl proslulý sociolog ekonomie Thorstein Veblen, který počátkem dvacátého století napsal, že Japonci si od Západu vypůjčili „průmyslová umění“, leč nikoli jeho „duchovní názor“ nebo „principy chování a etické hodnoty“.²⁶ Vypůjčování technických prostředků nemá dopad na identitu, alespoň krátkodobě, zatímco napodobování morálních cílů jde hlouběji a může spustit podstatně radikálnější transformační proces, který se bude přibližovat „zkušenosti konverze“. Při obnově společnosti po roce 1989 se Středoevropané pokoušeli replikovat životní styl a morální postoje, které viděli na Západě. Oproti tomu Číňané se vydali cestou nikoli nepodobnou té, kterou identifikoval Veblen: přijali západní technologie pro posílení ekonomického růstu a zvýšení prestiže komunistické strany, a to za výslovným účelem *ubránit se* písni sirén Západu.

Napodobování morálních ideálů, na rozdíl od napodobování technologií, způsobuje, že se dotyčný podobá tomu, koho napodobuje, ale zároveň je méně sám sebou, a to zrovna

25 Wade Jacoby: *Imitation and Politics. Redesigning Modern Germany*, Cornell University Press 2000.

26 Thorstein Veblen: The Opportunity of Japan, *Journal of Race Development* 6, č. 1 (červenec 1915), s. 23–28.

v době, kdy jeho vlastní jedinečnost a udržení skupinové víry jsou v samém středu boje za důstojnost a uznání. Převládající kult inovace, kreativity a originality – který je jádrem liberální modernity – znamená, že dokonce i pro obyvatele ekonomicky úspěšných zemí jako Polsko projekt přejímání západního modelu za dozoru Západu působí jako přiznání neúspěchu ve snaze vymanit se z historického vazalství střední Evropy vůči cizím učitelům a vyšetřovatelům.

Tento rozporuplný požadavek být zároveň originál a kopie musel být nutně psychologicky stresující. Pocit nedůstojného zacházení též zesilovalo to, co lze rozumně identifikovat jako ústřední ironii postkomunistického prosazování demokracie v kontextu evropské integrace: předstíraně demokrati-zované střeoevropské a východoevropské země byly v zájmu splnění podmínek pro vstup do EU nuceny realizovat politiku formulovanou nevolenými byrokraty z Bruselu a mezinárodními finančními institucemi.²⁷ Polákům a Maďarům bylo nařizováno, které zákony a směrnice mají přijmout, a zároveň se měli tvářit, jako že si vládnou sami. Volby vypadaly jako „pasti pro hlupáky“, jak by řekl Rudyard Kipling. Voliči sice takové politiky pravidelně z úřadů vyprovodili, nicméně směrnice – formulované v Bruselu – se nijak zásadně nezměnily. Předstírat, že si státy vládnou samy, když jim ve skutečnosti vládli západní politici, bylo dost zlé samo o sobě. Poslední kapkou ovšem bylo, když západní návštěvníci začali tyto státy obviňovat, že demokracii jen hrají; přitom přesně to se však od politických elit regionu žádalo.

Zhroucení komunismu přineslo psychologicky problematickou, ba dokonce traumatizující transformaci vztahů mezi Východem a Západem, protože z různých důvodů vytvořilo očekávání, že země, které se vymanily z komunismu,

27 Brusel se dostal do pasti svého ekonomicky orientovaného chápání politiky, a tak v Budapešti a Varšavě vidí mesianistickou provinčnost, které se dokáže snadno posmívat, ale nedokáže ji pochopit. Skutečnost, že Polsko a Maďarsko patří mezi největší příjemce evropských peněz, činí v očích evropských byrokratů jejich revoltu proti EU zcela iracionální. Například v roce 2016 získalo Maďarsko z evropských fondů 4,5 miliardy eur, což je ekvivalent čtyř procent ekonomického výkonu země. Polsko získalo přes 11 miliard eur. Hlavní premisou současné evropské Ostpolitik je, že takto favorizovaní příjemci nemají právo si stěžovat.

potřebují napodobovat nikoli prostředky, ale cíle. Ti východní političtí vůdci, kteří prosazovali import západních modelů v tomto silném smyslu slova, chtěli, aby si jejich spoluobčané cíle vzoru přisvojili a aby přijali i preference tohoto modelu holisticky, nikoli výběrově. Hlavní výtkou, jež dnes motivuje antiliberální politiku v regionu, je to, že pokus demokratizovat někdejší komunistické země cílil na svého druhu kulturní *konverzi* k hodnotám, zvykům a postojům považovaným za „normální“ na Západě. Na rozdíl od naroubování několika cizích prvků na domácí tradice tato politická a morální „terapie šokem“ ohrožuje zděděnou identitu. Jelikož byl takový otrocky napodobený liberalismus nevyhnutelně nekompletní a deformovaný, mnozí z těch, kteří změny původně přijímali, si začali připadat jako kulturní pokrytci, a tento nepěkný pocit zase vyvolal politicky zneužitelné touhy po ztracené autenticitě.

Ano, pokusy slabých napodobovat silné a úspěšné nejsou mezi státy a národy ničím výjimečným. Ale takové napodobování se podobá spíš povrchnímu papouškování než psychologicky a společensky stresující proměně, o kterou se pokusily střeoevropské státy po roce 1989. Řadu imitátorů takového povrchního ražení inspirovala Francie Ludvíka XIV. coby dominantní velmoc v Evropě sedmnáctého století. Jak postřehl politolog Ken Jowitt, v Německu, Polsku i Rusku se stavěly repliky Versailles, napodobovaly se francouzské zvyky a francouzština se stala jazykem elit odštěpených od svého prostředí. V devatenáctém století se zase vzorem povrchního a mechanického napodobování stal britský parlament, zatímco po „druhé světové válce vznikla ve východní Evropě od Albánie po Litvu řada stalinistických režimů, které se vyznačovaly identicky ošklivou stalinistickou architekturou – politicky i hmotně“.²⁸ Jedním z důležitých důvodů, proč se tak často kosmeticky imitativní chování vyskytuje v politickém životě, je ten, že umožňuje slabým, aby vystupovali jako silnější, než ve skutečnosti jsou – což je užitečná forma mimikry pro přežití v nepřátelském prostředí. Imitátoři se rovněž jeví jako čitelní těm, kdo by jim jinak mohli pomoci, mohli by jim

28 Ken Jowitt: Communism, Democracy, and Golf, *Hoover Digest* (30. ledna 2001).

ublížít nebo je marginalizovat. Ve světě po studené válce „učit se anglicky, ohánět se výtisky *Listů federalistů*, nosit obleky od Armaniho, pořádat volby“ a – abychom použili oblíbený Jowittův příklad – „hrát golf“²⁹ umožňovalo nezápadním elitám nejen uklidnit své mocné západní protějšky, ale též si na ně činit ekonomické, politické a vojenské nároky. Napodobovat mocnou zemi umožňuje té slabé podílet se zprostředkovatelně na úžasném postavení i prestiži autentických „Versailles“, aniž by se to muselo stát zdrojem národního ponížení nebo vážným ohrožením národní identity.

Když mluvíme o nezamýšlených důsledcích unipolárního věku napodobování a popisujeme imperativ napodobování, který se podle nás objevil po roce 1989, jako důležitý důvod, proč se sen o liberalismu změnil v noční můru, odkazujeme tím ke vzorcům mimetického chování a mimetické intoxikace, které jsou sociálně náročnější a psychologicky transformativnější než povrchní papouškování. V sázce je komplexní politická rekonstrukce, která – částečně z toho důvodu, že je organizována nikoli na rozkaz Západu, ale „před očima Západu“ – evokuje pocity hanby a resentimentu a vyvolává obavy z kulturního vymazání.

Nejvlivnější političtí vůdci ve střední a východní Evropě bezprostředně po roce 1989 jakožto nejkratší cestu k reformám přijali pozápadnění na bázi nekritického napodobování. Imitace byla ospravedlňována jako „návrat do Evropy“, což znamenalo návrat k autentickému já regionu. V Moskvě byla situace odlišná. Komunismus zde nikdy nebyl vnímán jako cizí nadvláda, a tudíž napodobování Západu nebylo nikdy prezentováno jako obnova autentické národní identity země.

Jakkoli upřímně nebo neupřímně byly tyto západní modely na počátku přijímány, záhy ztratily své kouzlo dokonce i pro původně nejnadějnější východní napodobitele. Reformy podle liberálně-demokratických not se najednou začaly jevit jako čím dál méně přijatelné, a to z mnoha dalších důvodů vedle těch, které jsme už zmínili. Předně i ti západní rádci, kteří k věci přistupovali s nejlepšími úmysly, nedokázali zakrýt implikovanou nadřazenost modelu nad nápodobou. Ještě

horší bylo to, že zahraniční průkopníci politických reforem na Východě si udržovali idealizovanou představu o „skutečně fungující“ liberální demokracii, a to dokonce i poté, co známky její vnitřní dysfunkce byly natolik zjevné, že bylo obtížné je ignorovat. A v tomto kontextu zasadila globální finanční krize roku 2008 dobrému jménu liberalismu ránu z milosti.

Francouzský filosof René Girard na obsáhlém materiálu ukázal, že historici a sociologové mylně a nebezpečně opomíjeli ústřední roli napodobování v údělu člověka. Svou kariéru zasvětil studiu toho, jak napodobování může vyvolávat psychologické trauma a vést ke společenskému konfliktu. K tomu prý dochází zejména tehdy, pokud se napodobovaný vzor stane překážkou sebeúcty a seberealizace napodobujícího.³⁰ Podle Girarda je formou imitace, u níž je nejpravděpodobnější, že vyvolá resentment a konflikt, imitace tužeb. Nenapodobujeme jen prostředky, ale též cíle, nejen technické nástroje, ale též plány, úkoly, ambice a způsoby života. Tohle je podle našeho názoru vnitřně stresující a kontroverzní forma napodobování, která tak významně přispěla ke stávající rozsáhlé antiliberální revoltě.

Podle Girarda lidské bytosti touží po něčem nikoli proto, že by to bylo samo o sobě přitažlivé nebo žádoucí, ale proto, že to chce někdo jiný; tento postřeh by naznačoval, že ideál lidské autonomie je iluzorní. Hypotézu lze otestovat pozorováním dvou dětí v místnosti plné hraček: ta „nejžádanější“ hračka je obvykle ta, kterou má v rukou druhé dítě.³¹ Napodobování cílů druhých je přirozeně spojováno, argumentuje Girard, s rivalitou, resentimentem a ohrožením osobní identity. Čím více důvěry mají napodobující v ty, které napodobují, tím méně důvěry mají logicky v sebe sama. Vzor, který je napodobován, je nevyhnutelně rivalem a hrozbou pro sebeúctu. To platí obzvláště tehdy, pokud vzor, který máte následovat, není Ježíš Kristus v nebi, ale váš soused na západě.

Argumenty vycházející z etymologie jsou slabé, jak se dobře ví. Ale možná stojí za připomínku, že slovo „emulace“,

30 René Girard: *Deceit, Desire and the Novel? Self and Other in Literary Structure*, Johns Hopkins University Press 1976; René Girard: *Battling to the End. Conversations with Benoît Chantre*, Michigan State University Press 2009.

31 Za tento příklad děkujeme Marci Shoreové.

tedy napodobování, původně neznamenalo uctivý obdiv, ale tvrdé soutěžení. Syn chce být jako otec, ale otec mu podprahově sděluje, že tato ambice je nedosažitelná, což vede k tomu, že syn začne otce nenávidět.³² Tento vzorec není příliš vzdálen tomu, co vidíme ve střední a východní Evropě, kde podle populistů Západem podnícený imperativ napodobování vedl k tomu, že těmto zemím bylo jako úděl vnucováno, že se mají zbavit své slavné minulosti a přijmout novou liberálně-demokratickou identitu, která po pravdě řečeno nikdy nebude plně jejich. Zahanbení z úpravy vlastních preferencí, aby odpovídaly hodnotovým hierarchiím cizinců, přičemž toto je podnikáno ve jménu svobody, a pocit, že je na člověka pro nedostatečnost tohoto pokusu shlíženo shůry – to jsou emoce a zkušenosti, které poháněly antiliberální revoltu, jež odstartovala v postkomunistické Evropě, konkrétně v Maďarsku, a nyní metastázovala po celém světě.

Girardův postřeh ohledně kauzální spojitosti mezi napodobováním a resentimentem, jakkoli vychází téměř výlučně z analýzy literárních textů, je nicméně navýsost případný pro pochopení antiliberální revolty v postkomunistickém světě.³³ Přitahuje pozornost k inherentně konfliktní podstatě imitace a pomáhá nám vidět demokratizaci po komunismu ve zcela novém světle. Jeho teorie naznačuje, že problémy, jimž dnes čelíme, nevystávají ani tak z přirozeného návratu ke špatným zvykům minulosti, jako z reakce proti tomu, co je po pádu Berlínské zdi vnímáno jako imperativ napodobování. Fukuyama byl přesvědčen, že věk napodobování bude nekonečně nudný, Gerard byl prozíravější a dokázal zahlédnout jeho potenciál pro vznik existenciálního zahanbení, které může být zdrojem výbušného vzednutí.

32 René Girard: *Violence and the Sacred*, Norton 1979.

33 Girard tvrdí, že Dostojevského dílo je „velmi relevantní pro interpretaci postkomunistického světa“, přičemž argumentuje následujícím způsobem: „Dostojevskij hluboce pohrdal servilní imitací všeho západního, což byla dominantní tendence v tehdejší Rusku. Jeho reakční tendence posilovala samolibost Západu, který se již tehdy pyšnil svým velkým ‚náskokem‘ vůči zbytku lidstva, což se tehdy označovalo jako ‚pokrok‘. Západ byl tehdy téměř stejně vulgární, jako je dnes, svou hmotnou prosperitu zaměňoval za morální a duchovní nadřazenost, kterou ale neměl.“ René Girard: *Resurrection from the Underground. Feodor Dostoevsky*, Michigan State University Press 2012, s. 88–89.

KVĚTINY HOŘKOSTI

Počátky dnešní celosvětové antiliberalní revolty spočívají ve třech paralelních, vzájemně propojených a hořkostí živených reakcích na předkládaný kanonický status západních politických modelů po roce 1989. Toto je tvrzení, které chceme zkoumat a hájit, přičemž jsme si dobře vědomi jeho jednostrannosti, neúplnosti i jeho empirických slabých míst. Naším cílem není vyplodit komplexní a definitivní výčet příčin a důsledků současného antiliberalismu, nýbrž zdůraznit a ilustrovat aspekt tohoto příběhu, jemuž se dosud nedostalo pozornosti, jaké by podle nás zasloužil. Abychom zdůraznili někdy skryté podobnosti mezi třemi případy reakčního nativismu a autoritářství, spoléhali jsme na flexibilně artikulovaný a přiznaně spekulativní, leč, doufáme, koherentní a přínosný koncept politického napodobování. S tímto účelem na mysli jsme strukturovali knihu následovně.

Začínáme zkoumáním netolerantního komunitarismu stredoevropských populistů, zejména Viktora Orbána a Jaroslawa Kaczyńského, přičemž se pokoušíme vysvětlit, jak je možné, že výrazná část elektorátu v zemích, kde liberální elita donedávna zcela podporovala imitaci západních modelů jakožto nejrychlejší cestu k prosperitě a svobodě, začala vnímat toto napodobování jako cestu do záhuby. Zkoumáme, jak v regionu začala povstávat protizápadní antielita, převážně provinčního původu, a jak se jí dařilo získávat podporu veřejnosti, zejména mimo globálně propojená městská centra, tím, že monopolizovala symboly národní identity, které byly zanedbávány nebo znehodnocovány při „harmonizaci“ s postnárodními standardy a regulacemi EU. A chceme ukázat, jak proces odlidnění střední a východní Evropy, který následoval po pádu Berlínské zdi,³⁴ pomohl populistickým antielitám oslovit představitost svého publika odmítáním universalismu

34 „Podle odhadů OSN celková populace Polska, Maďarska, České republika a Slovenska - známých jako Visegrádská čtyřka neboli V4 - klesne z přibližně 64 milionů v roce 2017 na pouhých 55,6 milionu v roce 2050, čili asi o 13 procent. V tomto období nezaznamenaná rychlejší pokles žádný jiný region světa.“ James Shotter: Central Europe: Running out of Steam, *Financial Times* (27. srpna 2018).

lidských práv a liberalismu otevřených hranic coby výrazu nezájmu Západu o národní tradice a dědictví těchto zemí.³⁵ Rozhodně netvrdíme, že středoevropští populisté jsou nevinné oběti Západu, nebo že obrana vůči tomu, co vnímali jako imperativ napodobování, je jejich jediný program, anebo že jejich antiliberalismus byl jedinou možnou reakcí na rok 2008 a další krize na Západě. Stejně tak nejsme nevsímaví k heroickému boji proti neliberálnímu populismu, který v regionu aktuálně zuří. Nikoli, jen tvrdíme, že politický vzestup populismu nelze vysvětlit bez toho, abychom vzali v potaz rozšířenou nelibost vůči způsobu (nevítanému), jímž byl sovětský komunismus bez alternativy nahrazen (vítaným) západním liberalismem bez alternativy.

Následně se zaměříme na ruský pocit křivdy tváří v tvář tomu, co Rusové vnímají jako další kolo imperativního pozápádnění. Pro Kreml signalizoval rozpad Sovětského svazu ztrátu statusu světové velmoci, a tudíž i rovnocennosti se svým americkým protivníkem. Rusko se prakticky přes noc proměnilo z obávaného soupeře ve zhroucenou zemi žadonící o pomoc a nucenou předstírat vděčnost za rady udělované americkými konzultanty, kteří to sice mysleli dobře, ale byli žalostně nepřipraveni. Pro Rusko nebyla imitace nikdy synonymem integrace. Na rozdíl od střední a východní Evropy nikdy nebylo vážným kandidátem vstupu do NATO nebo Evropské unie. Bylo příliš velké, vlastnilo příliš jaderných zbraní a mělo pocit vlastní „historické velikosti“, jenž by mu nedovolil stát se nějakým nováčkem západní aliance.

Kreml nejprve na globální dominanci liberalismu reagoval formou *simulace* onoho druhu, k jakému se uchyluje relativně slabá kořist, aby se vyhnula útoku nebezpečných predátorů. Ruská politická elita nebyla vzápětí po pádu sovětského impéria zdaleka uniformní. Většině z jejich příslušníků ovšem přišlo předstírání demokracie zcela přirozené, protože před-

35 Pro vyjádření strachu, že regionální tradice jsou haněny vnucováním západního liberalismu, viz např.: „Vlna opozice ve střední Evropě vůči takzvané ‚genderové ideologii‘ vedla Bulharsko 15. února a poté včera (22. února) i Slovensko k opozici vůči ratifikaci Istanbulské dohody o prevenci a boji proti násilí na ženách a domácímu násilí.“ Georgi Gotev: After Bulgaria, Slovakia too fails to ratify the Istanbul Convention, Agence France-Presse (23. února 2018).

tím do roku 1991 minimálně dvě desetiletí předstírali komunismus. Ruští liberální reformátoři jako Jegor Gajdar demokracii upřímně obdivovali, nicméně byli přesvědčeni, že vzhledem k obrovské rozloze země a autoritářské tradici, která ruskou společnost utvářela po staletí, není možné vytvořit tržní ekonomiku za vlády, která by skutečně reagovala na vůli lidu. Vytvoření „imitační demokracie“ v Rusku devadesátých let tak bylo zcela prosto jakékoli namáhavé práce spojené s opravdovým politickým vývojem. V zásadě šlo o vystavění Potěmkiny vesnice, která by se demokracii jen formálně podobala. Tato přetvářka byla účinná do té míry, že během obtížného přechodového období snížila západní tlak na uskutečňování utopických politických reforem, které by bývaly mohly ohrozit vnitřně traumatický a nevyhnutelně zkorumpovaný proces ekonomické privatizace.

V letech 2011 a 2012 se však tato demokratická šaráda už přežila. Ruští vůdci tou dobou přešli k resentmentem hnané politice násilné parodie, ke stylu imitace, který je otevřeně nepřátelský a záměrně provokativní. Rozhodně nelze tento styl postihnout mdlými analýzami napodobování zahraniční politiky coby „učení pozorováním“.³⁶ My tuto politiku označujeme jako *zrcadlení*. Kremelské politiky štvale to, co považovali za panovačný a nesmyslný požadavek, aby Rusko imitovalo idealizovaný obrázek Západu, a tak se rozhodli napodobovat to, co vnímali jako nejodpornější vzorec chování amerického hegemonu, aby Západu *nastavili zrcadlo* a aby těmto rádoby misionářům ukázali, jak skutečně vypadají, když je jim stržena maska přetvářky. Zrcadlení je způsob, jímž se někdejší imitátoři mohou pomstít svým rádoby vzorům tím, že odhalí jejich nepřitažlivé defekty a protivné pokrytectví. Toto demaskování je významné tím, že je často sledováno jako cíl sám o sobě, a to bez ohledu na vedlejší efekty, které by tím Kreml mohl získat, ba dokonce za značných nákladů.

Ruské vměšování do amerických prezidentských voleb v roce 2016, abychom použili nejvýraznější příklad tohoto „zrcadlicího“ přístupu, chápali jeho organizátoři a pachatelé

36 Benjamin E. Goldsmith: *Imitation in International Relations. Observational Learning, Analogies, and Foreign Policy in Russia and Ukraine*, Palgrave 2005.

jako pokus duplikovat to, co Kreml považoval za vpád Západu do politického života Ruska. Explicitním účelem nebylo ani tak dosáhnout zvolení kandidáta, který by byl přátelský vůči Kremlu, jako spíše dát Američanům lekci, jak vypadá a jak je pocítováno vměšování do politického života jiné země. Vedle tohoto pedagogického cíle mělo ruské zrcadlení odhalit vratkost a zranitelnost nadutého demokratického režimu.

Tvrdíme, že zatímco v devadesátých letech Kreml simuloval odpovědnost politiků vůči občanům, dnes o nějaké demokratické šarády ztratil zájem. Namísto toho, aby Putin a jeho družina předstírali, že imitují politický systém Ameriky, raději napodobují to, jak se Amerika nezákonně vměšuje do domácí politiky jiných zemí. Obecněji řečeno, Kreml chce Americe nastavit zrcadlo, v němž bude ona moci nahlédnout svůj vlastní sklon porušovat mezinárodní pravidla, která pouze předstíraně respektuje. A činí tak povýšeně, s cílem Američany ponížit a odkázat do patřičných mezí.

Zatrplost vůči amerikanizaci poskytuje silné (byť jen částečné) vysvětlení domácího antiliberalismu střední Evropy a útočnosti ruské zahraniční politiky. Ale co Spojené státy? Proč tolik Američanů podporuje prezidenta, který vnímá závazky Ameriky vůči liberálnímu světovému řádu jako její hlavní slabost? Proč Trumpovi podporovatelé implicitně přijímají jeho excentrickou myšlenku, že by Spojené státy už neměly být vzorem pro jiné země, a dokonce se možná stát nápodobou Orbánova Maďarska a Putinova Ruska?

Trumpovi se podařilo získat podporu lidu i byznysu tvrzením, že na amerikanizaci světa nejvíce prodělávají právě Spojené státy. Významné veřejné přijetí této odchylky od chlubitivého hlavního proudu americké politické kultury si žádá vysvětlení. Jelikož Rusové a Středoevropané odmítají napodobování jako špatné pro napodobitele a dobré pouze pro napodobované, jeví se na první pohled divné, proč by někteří Američané měli odmítat napodobování jako špatné pro napodobované a dobré pouze pro napodobitele. Skutečně, Trumpova zášť vůči světu plnému zemí, které se pokoušejí napodobit Ameriku, se jeví jako anomálie, dokud si ovšem neuvědomíme, že pro jeho americké podporovatele jsou napodobitelé hrozba, neboť se pokoušejí nahradit model, který napodobují.

Tento strach z nahrazení a vyvlastnění je směřován na jedné straně na imigranty, na straně druhé na Čínu.

Když Trump poprvé v osmdesátých letech představil přehnaný obraz Ameriky jakožto zneužívané oběti svých obdivovatelů a napodobovatelů, nebyl brán vážně podnikateli ani veřejností. Proč tedy začal tak výrazně oslovovat obě skupiny v druhém desetiletí jednadvacátého století? Odpověď leží v útrapách Američanů střední a dělnické třídy a nástupu Číny coby mnohem nebezpečnějšího ekonomického konkurenta Spojených států, než kdy bylo Německo nebo Japonsko. Trum-povo excentrické sdělení o viktimizaci Ameriky – přestože jde o radikální rozchod s tradičním sebeobrazem země – dosáhlo věrohodnosti, již nikdy předtím nemělo, díky pocitu etnický bílých voličů, že Čína bere Američanům práci, a pocitu podnikatelské komunity, že Čína bere Američanům technologie.

Tento předběžný příklad ilustruje, nakolik nejen napodobovatel, ale i vzor může pociťovat zášť vůči politice napodobování, a v tomto případě i to, jak vůdce země, jež vybudovala liberální světový řád, může dělat vše, co je v jeho silách, aby tento řád svrhl.

Čína zároveň poskytuje přirozené vyústění našeho argumentu, protože právě vzestup mezinárodně asertivní Číny, jež je připravena soupeřit se Spojenými státy o roli hegemonu, signalizuje konec věku napodobování, jak ho chápeme. Ve svém abdikčním dopise americkému prezidentovi z prosince 2018 ministr vnitra James Mattis píše, že čínští vůdci „chtějí utvářet svět tak, aby byl v souladu s jejich autoritářským modelem“. Tím ovšem neměl na mysli, že by chtěli ostatní země přesvědčit nebo donutit přijmout „asijské hodnoty“ nebo je podporovat v tom, aby své politické a ekonomické systémy překryly „čínským nátěrem“. Hledají vliv a respekt, nikoli nutně „konverzi k myšlení Si Ťin-pchinga“. Usilují o to, píše Mattis, získat „právo veta nad ekonomickými, diplomatickými a bezpečnostními rozhodnutími ostatních zemí – prosazovat své zájmy na úkor svých sousedů, Ameriky a našich spojenců“.³⁷

37 Dopis Jima Mattise prezidentu Trumpovi. Plné znění, *New York Times* (20. prosince 2018).

Nastávající střet mezi Amerikou a Čínou zcela jistě změní svět, nicméně bude to střet o obchod, zdroje, technologii, půdu a schopnost utvářet globální prostředí tak, aby bylo příznivé pro velmi odlišné zájmy a ideály těchto dvou zemí. Nepůjde o konflikt dvou soupeřících univerzálních vizí lidské budoucnosti, v němž by se každá ze stran snažila získat na svou stranu spojence ideologickou konverzí a revoluční změnou režimu. V dnešním mezinárodním systému již obnažené mocenské asymetrie začaly nahrazovat údajně morální asymetrie. To vysvětluje, proč čínsko-americkou rivalitu nelze přesně popisovat jako „novou studenou válku“. Spojenectví se rozpouštějí a zase vznikají doslova kaleidoskopicky, kdy země opouštějí dlouhodobá partnerství pro efemerní sňatky z rozumu. I když důsledky tohoto trendu je obtížné předpovědět, jistě nebudou mít podobu čtyřicetiletého konfliktu mezi Spojenými státy a Sovětským svazem.

Úchvatný vzestup Číny naznačuje, že porážka komunistické myšlenky v roce 1989 nakonec neznamenala jednostranné vítězství myšlenky liberální. Namísto toho se unipolární světový řád stal podstatně méně pohostinným k liberalismu, než kdo tehdy předpovídal. Někteří komentátoři prohlašují, že rok 1989, který eliminoval soupeření mezi dvěma konkurenčními ideologiemi studené války, vlastně fatálně poškodil samotný osvícenský projekt, a to v jeho liberální i komunistické inkarnaci. Maďarský filosof G. M. Tamás jde ještě dál, když tvrdí, že v roce 1989 byly „poraženy liberální i socialistická utopie“, což podle něj signalizuje „konec osvícenského projektu“ jako takového.³⁸ My tak fatalističtí nejsme. Konec konců se mohou stále vynořit američtí a evropští vůdci, jimž se podaří úpadek Západu nějak rozumně ošetřit. Je možné, že bude nalezena a nastoupena cesta k liberální obnově na základech jak důvěrně známých, tak nových. Ano, v současné době je pravděpodobnost takové obnovy velmi malá. Nicméně i tak se antiliberální režimy a hnutí, o nichž zde mluvíme, nakonec mohou ukázat jako krátkodobé a historicky nevýznamné, neboť postrádají jakoukoli široce atraktivní ideologickou vizi.

38 Gáspár Miklós Tamás: A Clarity Interfered With, in: Timothy Burns (ed.): *After History?*, Littlefield Adams 1994, s. 82-83.

Dějiny, jak se ví, jsou invazí neznámého. Ale ať pro nás má budoucnost v zásobě cokoli, rozhodně můžeme začít pokusem pochopit to, jak jsme se dostali tam, kde dnes jsme.

KAPITOLA PRVNÍ

PAPOUŠKUJÍCÍ MOZEK

V takových chvílích ponížení se rodí Robespierrové.

Stendhal³⁹

„Když se Řehoř Samsa jednou ráno probudil z nepokojných snů, shledal, že se v posteli proměnil v jakýsi nestvůrný hmyz.“ Tato úvodní věta Kafkovy „Proměny“ by stejně tak dobře mohla popisovat úžas, jaký zakoušeli západní liberálové, když někdy kolem roku 2015 otevřeli oči a viděli, že několik kdysi tak oslavovaných demokracií ve střední a východní Evropě se proměnilo v konspiračně smýšlející stoupence většinového systému, v nichž je politická opozice demonizovaná, nevládní média, občanská společnost a nezávislé soudy zbaveny svého vlivu a svrchovanost definovaná jako odhodlání vedení odolat veškerému tlaku přizpůsobit se západním ideálům politického pluralismu a tolerance k cizincům, disidentům a menšinám.

39 Stendhal, *Červený a černý*, přel. Otakar Levý, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1958, s. 59.

Na jaře roku 1990 strávil šestadvacetiletý Američan John Feffer několik měsíců putováním po východní Evropě v naději, že se mu podaří rozluštit záhadu její postkomunistické budoucnosti a napsat knihu o historické transformaci, která se odehrává přímo před jeho očima.⁴⁰ Nebyl to žádný odborník, takže namísto testování nějakých teorií prostě pořizoval rozhovory s co nejvíce lidmi z různých oborů lidské činnosti a byl fascinován i zmaten protiklady, na něž narážel na každém kroku. Východoevropané byli optimističtí, ale opatrní. Mnozí z těch, s nimiž tehdy mluvil, čekali, že do pěti, maximálně deseti let budou žít jako Vídeňané nebo Londýňané. Tyto velké naděje se však zároveň mísily s úzkostí a jistou předtuchou. Jak postřehl maďarský sociolog Elemér Hankiss: „Lidé si najednou uvědomili, že v následujících letech se rozhodne, kdo bude bohatý a kdo bude chudý; kdo bude mít moc a kdo ji mít nebude; kdo bude marginalizovaný a kdo bude ve středu. A kdo bude schopen zakládat dynastie a čí děti budou trpět.“⁴¹

Feffer knihu nakonec vydal, nicméně po další dvě desetiletí se do zemí, které uchvátily jeho imaginaci v roce 1989, nevrátil. Pak se po pětadvaceti letech rozhodl region navštívit znovu a vyhledat ty, s nimiž hovořil v roce 1990. Tato druhá cesta připomínala probuzení Řehoře Samsy. Východní Evropa byla bohatší, ale též zatrpklá. Kapitalistická budoucnost sice přišla, ale její výhody a břemena byly distribuovány hodně nerovnoměrně, ba přímo bezohledně. Feffer nám tak připomene, že „pro generaci druhé světové války ve východní Evropě byl komunismus „bohem, který selhal“, načež dochází ke svému klíčovému sdělení: „Pro současnou generaci v regionu je bohem, který selhal, liberalismus.“⁴²

40 John Feffer: *Shock Waves. Eastern Europe after the Revolutions*, South End Press 1992.

41 Cituje Feffer z Nick Thorpe: *'89. The Unfinished Revolution*, Reportage Press 2009, s. 191–192.

42 John Feffer: *Aftershock. A Journey into East Europe's Broken Dreams*, Zed Books 2017, s. 34.

VYHASNUTÍ SVĚTLA

Bezprostředně po roce 1989 bylo globální rozšíření demokracie vnímáno jako verze pohádky o Šípkové Růžence, kdy stačilo, aby princ svobody zabil draka tyranie a políbil princeznu, což mělo zároveň probudit do té doby spící liberální většinu. Jenže polibek se ukázal jako hořký a oživená většina se ukázala být zatrpklejší a méně liberální, než se očekávalo či doufalo.

Společnou misí Východoevropanů a Středoevropanů po konci studené války byla soutěž o připojení se k Západu, jak byl vnímán zpoza Železné opony. A skutečně, stát se nerozpoznatelnými od Západu bylo hlavním cílem revolucí roku 1989. Nadšené kopírování západních modelů, navíc doprovázené stahováním ruských vojsk z regionu, bylo původně vnímáno jako osvobození. Ale po dvou nelehkých desetiletích se negativa politiky napodobování natolik ozřejmila, že už je nešlo popírat. Rostla roztrpčenost, na oblibě získávali neliberální politici a v Maďarsku a Polsku se dokonce dostali k moci.

V prvních letech po roce 1989 byl liberalismus obecně spojován s ideály individuální svobody příležitostí a pohybu, netrestaného disentu, práva na spravedlnost a vstřícnosti státního aparátu vůči požadavkům veřejnosti. Do roku 2010 však byly středoevropské a východoevropské verze liberalismu pošpiněny dvěma desetiletími spojení se stoupající společenskou nerovností, všeprostupující korupcí a masovým přerozdělením veřejného majetku do rukou několika málo vyvolených. Ekonomická krize roku 2008 zasela hlubokou nedůvěru v podnikatelské elity a kasinový kapitalismus, který téměř zničil světový finanční řád. Výrazně též oslabila volání několika ekonomů vystudovaných na Západě po tom, aby se pokračovalo v nápodobě kapitalismu amerického stříhu. Důvěra, že politická ekonomie Západu je modelem budoucnosti lidstva, byla spojena s vírou, že západní elity vědí, co dělají. Najednou se velmi jasně ukázalo, že to nevědí. Proto měl rok 2008 tak drtivý ideologický, a nejen ekonomický, dopad po celém světě.

Důraz, který středoevropští a východoevropští populisté kladou na temné stránky liberalismu, jim procházel také proto, že čas vymazal z kolektivní paměti ještě temnější stránky evropského neliberalismu. Navíc střední a východní Evropa

dostala příležitost napodobovat Západ právě v okamžiku, kdy on začal ztrácet svou globální nadvládu a prozíraví pozorovatelé začínali pochybovat nejen o univerzální uplatnitelnosti, ale i o ideové nadřazenosti politického modelu Západu. Toto nebyl zrovna příznivý kontext pro prosazování reformy prostřednictvím imitace. Být napodobitelem je často psychologické drama. Celé to však skutečně ztroskotá, pokud si uprostřed procesu uvědomíte, že model, který jste začali napodobovat, se každou chvíli převrhne a potopí. Říká se, že kolektivní psyché střední Evropy pronásleduje obava z nasednutí do špatného vlaku. Revoltu proti liberalismu tak na Východě spustila a ospravedlnila politická a ekonomická nestabilita na Západě.

Pojmenováním nevraživosti vůči politice napodobování jakožto jednoho z hlavních kořenů středoevropského a východoevropského neliberalismu nechceme popírat, že vůdci neliberálních stran v regionu touží po moci a že politicky profitují ze svých snah diskreditovat liberální principy a instituce. Neliberalismus zastávaný vládnoucími skupinami v Budapešti a Varšavě je samozřejmě velmi výhodný pro ty, kdo jsou aktuálně u moci a bojí se demokratického střídání stran u moci. Jejich antiliberalismus je oportunistický v tom smyslu, že jim pomáhá vyhnout se legitimním obviněním z korupce a zneužití moci ze strany evropských představitelů a domácích kritiků. Fidesz (Maďarská občanská unie) a PiS (polské Právo a spravedlnost) pravidelně očerňují účty vystavované západním konstitucionalismem jakožto cizácké spiknutí, jehož cílem je umlčet autentické hlasy maďarského a polského lidu. Likvidaci nezávislého tisku a justice, stejně jako pomluvy kritiků režimu, omlouvají obviňováním vnitřních nepřátel, kteří podle nich mají „cizácká srdce“.

Nicméně zaměření na korupční praktiky a strategie vyhýbání se odpovědnosti přijímané neliberálními vládami v regionu nám nepomůže pochopit, kde tyto národnostně-populistické strany berou podporu. Původy populismu jsou nepochybně velice složité. Částečně však spočívají v ponížení spojovaném s úsilím stát se přinejlepším podřadnou kopií podstatně lepšího modelu. Nespokojenost s „demokratizací“ rozdmýchali i zahraniční „hodnotitelé“, kteří se jen zřídkakdy namáhají seznámit s místní realitou. Tyto zkušenosti společně vyvolaly v regionu nativistickou reakci, znovustrvení „autentických“

nacionalistických tradic, údajně potlačovaných nepadnoucími západními normami z druhé ruky. Postnárodní liberalismus spojovaný zejména s rozšířením EU umožnil aspirujícím populistům nárokovat si národní tradice a identitu.

To byla hlavní hnací síla antiliberální revolty v regionu. Ale sehrál tu roli i další faktor, totiž nevyargumentovaný předpoklad, že po roce 1989 neexistovaly žádné alternativy liberálních politických a ekonomických modelů. Ten vyvolal protikladnou snahu dokázat, že takové alternativy skutečně existovaly. Paralelním příkladem je německá populistická protievropská Alternativa pro Německo (AfD). Jak naznačuje název této strany, vznikla v reakci na tvrzení Angely Merkelové, že její monetární politika je „alternativlos“. Když takto vládní návrh podala jako jedinou dostupnou možnost, vlastně tím sama vyprovokovala intenzivní a neúnavné hledání alternativ.⁴³ To je stejný protikladný impuls, vyvolaný předpokládanou normalitou postnacionalismu, který dal v bývalých komunistických zemích vzniknout antiliberální, antiglobalistické, protipřistěhovalecké a antievropské revoltě, zneužívané a manipulované populistickými demagogy, kteří vědí, jak demonizovat „vnitřní nepřátele“, aby mobilizovali veřejnou podporu.

ZÁTĚŽ NORMÁLNOSTI

Podle George Orwella jsou „všechny revoluce selháním, ale nejsou stejným selháním“.⁴⁴ Nuže, jakým druhem selhání byla revoluce roku 1989 vzhledem k tomu, že jejím cílem byla normalnost západního střihu? Do jaké míry je liberální, a tudíž napodobující, revoluce roku 1989 odpovědná za neliberální kontrarevoluci spuštěnou o dvě desetiletí později?

„Sametové revoluce“ roku 1989 přišly shodou okolností v době dvoustého výročí slavné, leč krvavé Velké francouzské revoluce; oproti ní se vyznačovaly převážně absencí zabíje-

43 Guy Chazan: Why is Alternative for Germany the new force in German politics?, *Financial Times* (25. září 2017).

44 George Orwell: *The Collected Essays, Journalism and Letters*, sv. 3, Harcourt Brace Jovanovich 1968, s. 244.

ní a lidského utrpení, které se s podobnými převraty obvykle pojí. Nikdy v minulosti se nestalo, že by tolik tak hluboce zakořeněných režimů bylo simultánně svrženo a nahrazeno režimy jinými za použití v zásadě mírových prostředků. Levice chválila tyto sametové revoluce jako výraz moci lidu. Pravice je vzývala coby triumf svobodného trhu nad centrálně plánovaným hospodářstvím a zasloužené vítězství svobodné vlády nad totalitním diktátorstvím. Američtí a proameričtí liberálové zase pyšně spojovali svou liberální ideu, zhusta vysmívanou levicovými kritiky coby ideologii nastavenou k udržení statu quo, s romancí emancipační změny.⁴⁵ Podobně příznivě nakloněni byli západní osmašedesátníci, kteří sice volili marxistický jazyk, nicméně kulturnímu liberalismu dávali přednost před kulturní revolucí. A samozřejmě tyto povětšinou nenásilné změny režimu na Východě byly oděny do hávu světově historického významu, neboť znamenaly konec velké patové situace mezi dvěma supervelmocemi, jež dominovala světu po celou druhou polovinu dvacátého století a jež ohrozila planetu jaderným Armageddonem.

Nenásilný charakter revolucí roku 1989 nebyl ovšem jejich jediný jedinečný rys. Vzhledem k prominentní veřejné roli, kterou tehdy sehráli tvůrčí myslitelé a věci znalí političtí aktivisté typu Václava Havla nebo Adama Michnika, jsou revoluce roku 1989 někdy vzpomínány jako revoluce intelektuálů. Je pravda, že z 232 účastníků hovorů u kulatého stolu mezi vládoucí Polskou komunistickou stranou, jež předstírala, že zastupuje dělnickou třídu, a antikomunistickými odbory Solidarita, které zastupovaly skutečné dělníky, by se jich 195 identifikovalo jako intelektuálové.⁴⁶ Ale jakkoli byli sečtělí, v žádném případě to nebyli nějací snilkové. „Sametovost“ těchto revolucí totiž zajistila hlavně obecná nedůvěra k utopiím a politickým experimentům. V roce 1989 již představitelé režimů přešli od utopické víry k mechanistickým rituálům a od ideologického nasazení ke korupci. Shodou šťastných okolností tak byli na jedné vlně s disidenty, kteří neměli pra-

45 Ralf Dahrendorf: *Reflections on the Revolution in Europe*, Transaction 1990; Bruce Ackerman: *The Future of Liberal Revolution*, Yale 1994.

46 Lawrence Goodwyn: *Breaking the Barrier*, Oxford University Press 1991, s. 342.

žádnou chuť přetvářet společnosti do podoby nějakého ideálu, který by neměl historický precedent. Nové vedoucí postavy těchto revolucí rozhodně nehodlaly hledat nějakou nevyzkoušenou zemi zázraků nebo tvořit něco zcela nového; noví vůdci usilovali o to, svrhnout jeden systém a okopírovat jiný.

Jak velmi přesně postřehl velký historik Francouzské revoluce François Furet: „Z východní Evropy v roce 1989 nevzešla jediná nová myšlenka.“⁴⁷ Přední německý filosof Jürgen Habermas, celoživotní zastánce kulturní orientace na Západ a přeorientování Německa tímto směrem, s ním souhlasí. Po roce 1989 vřele vítal „absenci idejí, které by byly buď nové, nebo orientované na budoucnost“, neboť podle něj revoluce ve střední a východní Evropě byly pouze „revolucemi nápravy“⁴⁸ nebo „doháněcími revolucemi“.⁴⁹ Jejich cílem bylo vrátit střeoevropské a východoevropské společnosti do hlavního proudu západní modernity a umožnit Střeoevropanům a Východoevropanům získat to, co již dlouho měli Západoevropané.

Stejně tak Střeoevropané a Východoevropané v roce 1989 nesnili o nějakém dokonalém světě, který nikdy neexistoval. Namísto toho toužili po „normálním životě“ v „normální zemi“. Koncem sedmdesátých let dvacátého století cestoval velký německý básník Hans Magnus Enzensberger po Evropě a hledal duši starého kontinentu. Když zavítal do Maďarska a mluvil s některými z nejznámějších kritiků komunistického režimu, dostalo se mu odpovědi: „My nejsme disidenti. My jen představujeme normálnost.“⁵⁰ Jak se později svěřil Michnik: „Byl jsem posedlý tím, abychom měli... antiutopickou revoluci, protože utopie vedou na gilotinu a do gulagu.“ Jeho postkomunistický slogan tudíž zněl: „Svoboda, bratrství, normálnost“.⁵¹ Když Poláci jeho generace mluví o „normálnosti“, mělo by být

47 Cituje Ralf Dahrendorf: *Reflections on the Revolution in Europe*, s. 27.

48 Jürgen Habermas: What does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New thinking on the Left, *New Left Review*, č. 183 (září-říjen 1990), s. 5, 7.

49 Jürgen Habermas: *Die Nachholende Revolution*, Suhrkamp 1990.

50 Hans Magnus Enzensberger: *Europe, Europe. Forays into a Continent*, Pantheon 1990, s. 97.

51 Roger Cohen: The Accommodations of Adam Michnik, *New York Times Magazine* (7. listopadu 1999).

rovněž řečeno, že nemají na mysli nějakou dřívější, předkomunistickou verzi polské historie, k níž by se jejich země měla šťastně navrátit, jakmile se uzavře závorka sovětské okupace. „Normálností“ měli na mysli Západ.

Stejný pohled měl Václav Havel. Základní stav komunistické východní Evropy popsal jako „absenci normální politiky“⁵². Za komunismu nebylo nic vzácnějšího než „normálnost“. Havel rovněž mluvil o „svobodě a vládě zákona“ západního stylu jakožto „základních podmínkách normálně a zdravě fungujícího společenského organismu“. A boj své země za únik zpod komunistické vlády popisoval jako „prostou snahu vypořádat se s vlastní abnormalitou, snahu o normalizaci“.⁵³ Havlova touha po normálních politických podmínkách naznačuje, že po desetiletích života s očima upřenými k údajně zářné budoucnosti bylo hlavním cílem disidentů žít v přítomnosti a užívat si radostí každodenního života. Jelikož kanonický status západního politického a ekonomického uspořádání byl přijímán v celém regionu, přechod k normálnosti po roce 1989 znamenal na Východě umožnit takový druh života, jaký byl na Západě brán jako samozřejmost.

Tito proroci normálnosti, kteří nepochybně měli ty nejlepší úmysly, si nicméně neuvědomili, že import celých plně rozvinutých politických a ekonomických modelů Západu do bývalých komunistických zemí by byl masivní společenský „experiment“ se zcela nedohlédnutelnými důsledky. Například transplantace standardního modelu privatizace, jak ho ve Velké Británii aplikovala Margaret Thatcherová, do země bez soukromého kapitálu, jakou bylo třeba Maďarsko, vůbec z Maďarska neudělala normální západní zemi, nicméně umožnila komunistickým řídicím pracovníkům využít majetku podniků, které ovládali, a přisvojit si veřejný majetek své země. Postupem času rozhořčení nad masivní a morálně neospravedlnitou nerovností způsobenou takovou „divokou privatizací“ (arbitrární redistribuce veřejného majetku do rukou ně-

52 Václav Havel: *Moc bezmocných*, Lidové noviny 1990, s. 51

53 Cituje Benjamin Herman: *The Debate That Won't Die: Havel and Kundera on Whether Protest Is Worthwhile*, *RFE/RL* (11. ledna 2012).

kolika málo vyvolených) pomohlo živit populistickou revoltu v regionu a z liberálního snu udělat neliberální noční můru.

V knize *Zotročený duch* Czeslaw Milosz tvrdí, že v době po druhé světové válce nová víra v komunismus pro mnoho východoevropských intelektuálů připomínala pilulky Murti-Bing z románu *Nenaplnění* Stanisława Witkiewicze (vyšel roku 1937)⁵⁴. Tyto pilulky byly lékařským prostředkem pro nabuzení „filosofie života“, kdy ti, kdo je pozřeli, „byli imunní vůči všem metafyzickým obavám“.⁵⁵ V návaznosti na něj bychom mohli říct, že v roce 1989 se takovou pilulkou pro mnoho východoevropských intelektuálů po studené válce stala idea „normální společnosti“. Tišila všechny obavy z toho, že papouškový duch by se jednou mohl stát jen dalším zotročeným duchem.

Jelikož střeoevropské elity vnímaly napodobování Západu jako prověřenou cestu k „normálnosti“ v tomto smyslu, jejich přijetí imperativu napodobování po studené válce bylo zcela spontánní, dobrovolné a upřímné. *Nevypůjčovaly* si lačně západní technologii jako Číňané, ani cynicky *nesimulovaly* západní demokracii jako Rusové. Byli to doufající *konvertité*, kteří chtěli dovést své společnosti ke *zkušenosti kolektivní konverze*.

Právě upřímnost této naděje v komplexní liberální proměnu odlišuje střeoevropské stoupence liberální demokracie nejen od ruských šarlatánů, ale též od těch latinskoamerických reformátorů, kteří podle amerického sociologa Alberta O. Hirschmana používali k přesvědčování takzvanou „pseudoimitaci“.⁵⁶ Hirschman si při studiu podpory ekonomického vývoje v Latinské Americe povšiml, že reformátoři často zlehčují překážky bránící jejich reformním návrhům a předstírají, že reforma není nic složitějšího než prosté zkopírování plně vypracovaných zahraničních modelů, jako kdyby domácí podmínky a kapacity měly jen banální význam. Činili tak proto, aby své „reformy“ mohli prodat skeptické veřejnosti ne-

54 Stanisław Ignacy Witkiewicz: *Nienasylenie*, Państw. Inst. Wydaw, 1982.

55 Czesław Miłosz: *Zotročený duch*, přel. Andrej Stankovič a Jindřich Belling, Torst 1992, s. 32.

56 Albert O. Hirschman: *Development Projects Observed*, The Brookings Institution 1967, s. 21–22.

ochotné schvalovat projekty, které by se jevily jako nereálné nebo příliš složité, ale které samotní reformátoři považovali za zcela proveditelné. To je fascinující postřeh. Ale obraz mazaných reformátorů „propagujících“ demokratizaci jako „čistou repliku úspěšného podniku ve vyspělé zemi“,⁵⁷ aby ošálili naivní veřejnost, nesedí na postkomunistickou zkušenost střední Evropy, kde sami reformátoři, povzbuzovaní nadějemi na připojení k EU, podcenili lokální překážky liberalizace a demokratizace a naopak přecenili uskutečnitelnost přenesení plně vypracovaných západních modelů. Vlna antiliberalismu, která nyní pohltila střední Evropu, odráží hořkost lidí z vnímaného znevážení národní a osobní důstojnosti, které tato zřetelně upřímná reforma imitací obnášela.

Dalším charakteristickým rysem liberální revoluce v regionu je to, že na rozdíl od dřívějších revolucí nebyla vnímána jako skok v čase od temné minulosti do jasné budoucnosti. Spíše si ji její aktéři představovali jako přesun fyzickým prostorem, jako kdyby se celá postkomunistická Evropa stěhovala do domu Západu, dávno obydleného kulturně spřízněnými národy a dříve spatřovaného Východoevropy jen na fotografiích a ve filmu. Sjednocení Evropy se explicitně připodobňovalo ke sjednocení Německa. Ostatně počátkem devadesátých let mnoho obyvatel střední a východní Evropy doslova žhnulo závistí vůči šťastným východním Němcům, kteří se přes noc přestěhovali na Západ a zázračně se probudili se západoněmeckými pasy a peněženkami nabitými západními markami. Pokud revoluce roku 1989 byla migrací regionu západním směrem, pak hlavní otázka zněla, která ze zemí střední a východní Evropy do společného cíle dorazí jako první. Dobře známý americký právník a bývalý hlavní poradce amerického Úřadu pro občanství a imigraci Stephen Legomsky kdysi poznamenal, že „neimigrují země, ale lidé“.⁵⁸ V případě postkomunistické střední a východní Evropy se mylil.

57 Ibid., s. 22.

58 Cituje Liav Orgad: *The Cultural Defense of Nations. A Liberal Theory of Majority Rights*, Oxford University Press 2017, s. 19.

ŽIVOT JE JINDE

Dne 13. prosince 1981 vyhlásil generál Wojciech Jaruzelski v Polsku výjimečný stav a desítky tisíc členů antikomunistického hnutí Solidarity byly zatčeny a uvězněny. O rok později polská vláda navrhla propustit ty, kteří podepíší přísahu loajality nebo svolí k emigraci. V reakci na tyto svůdné nabídky napsal Adam Michnik ze své vězeňské cely dva otevřené dopisy. Jeden se jmenoval: „Proč to nepodepíšete“ a druhý „Proč neemigrujete“.⁵⁹ Jeho argumenty pro *nepodepsání* byly poměrně přímočaré. Aktivisté Solidarity by neměli přísahat věrnost vládě, protože vláda se zpronevěřila Polsku. Neměli by podepisovat, protože podepsat znamená ponížení a ztrátu důstojnosti, ale též proto, že podpisem by se ocitli ve společnosti těch, kteří zradili své přátele a ideály.

Proč by uvěznění disidenti neměli *emigrovat*, byla pro Michnika otázka, jež vyžadovala propracovanější odpověď. Před zhruba desítkou let byl Michnik coby polský Žid a jeden z vůdců studentských protestů v březnu 1968 svědkem toho, jak někteří z jeho nejlepších přátel opouštějí zemi. Uvědomil si, že vláda chce obyčejné lidi přesvědčit, že ti, kteří emigrovali, tak učinili, protože jim pranic nezáleží na Polsku. Jen Židé emigrují – tak se podle Michnika režim pokoušel postavit Poláka proti Polákovi.

V roce 1982 se Michnik na přátele, kteří v roce 1968 emigrovali, už nezlobil. I on si uvědomoval důležitý přínos exulantské komunity pro zrození Solidarity. Uznával, že emigrace zůstává legitimním výrazem osobní svobody, přesto silně naléhal na aktivisty Solidarity, ať neodcházejí do exilu, protože „každé rozhodnutí emigrovat je darem Jaruzelskému“. Navíc disidenti, kteří by odešli za svobodou za hranice Polska, by stále zrazovali ty, kteří zůstali doma, zejména lidi, kteří pracovali a modlili se za lepší Polsko. Odstranění disidentů by též pomohlo pacifikovat společnost, podkopat demokratické hnutí a stabilizovat režim pošpiněním samotného disentu sobectvím a nelojalností k zemi. Nejúčinnější cestou, jak

59 Why You Are Not Emigrating...: A Letter from Bialoleka 1982, in: Adam Michnik, *Letters from Prison and Other Essays*, University of California Press 1987.

demonstrovat solidaritu s trpícími spoluobčany a bránit se strategiím komunistických úřadů, bylo odmítnout zákeřnou nabídku osobní svobody na Západě, vzácnou příležitost, jež se velké většině Poláků nikdy nenaskytne. Rozhodnutím neemigrovat, pokračoval Michnik, by uvěznění aktivisté rovněž dodali významu těm, kteří se rozhodli emigrovat dříve a podporovali polský odpor ze zahraničí. Svoboda sama o sobě znamená, že lidé mají právo dělat, co chtějí. Ale za okolností roku 1982 „uvěznění aktivisté Solidarity, kteří se rozhodnou pro exil, páchají čin, který je zároveň kapitulací i dezercí“. Michnik připouštěl, že toto tvrzení zní příkře a netolerantně a že někteří jej mohou považovat za rozporuplné vzhledem k jeho dříve vyjádřenému přesvědčení, že „rozhodnutí emigrovat je velice osobní“. Emigrovat či neemigrovat, to byl v roce 1982 ten nejvyšší test věrnosti pro aktivisty Solidarity. Pouze rozhodnutím zůstat ve vězení a nepoddát se vábení osobní svobody na Západě si mohli získat důvěru svých spoluobčanů, na níž závisí budoucnost svobodné polské společnosti.⁶⁰

Tyto úvahy nás vracejí zpět k Albertu Hirschmanovi, tentokrát k jeho textům o emigraci, demokracii a konci komunismu. Hirschman věnoval velkou část své kariéry studiu komplexních vztahů mezi odchodem a setrváním, tedy stejnému tématu, kterým se ve své vězeňské cele zabýval Michnik. Ve slavném díle *Odchod, hlas a věrnost* publikovaném v roce 1970 proti sobě Hirschman postavil dvě strategie, k nimž se lidé uchylují tvář v tvář nesnesitelnému statu quo. Mohou zvolit „exit“, odejít, tedy volit nohama, vyjádřit svou nevoli tím, že svou činnost přenesou jinam. Anebo se mohou rozhodnout „vyslovit“ svou nespokojenost tím, že zůstanou, veřejně vystoupí a rozhodnou se bojovat za reformu zevnitř. Pro ekonomy je exit preferovanou metodou pro zlepšování výkonu výrobců a poskytovatelů služeb. A je to též strategie, kterou volí běžný spotřebitel. Běžní spotřebitelé mohou špatně fungující společnosti způsobit ničivé výpadky tržeb, a proto zákazník, který hrozí, že přejde k někomu jinému, dokáže u manažerů společnosti dosáhnout „úžasného soustředění myslí“, nikoli nepodobnému tomu, které Samuel Johnson přičítal vyhlídkám

60 Adam Michnik: *Letters from Prison*, s. 23.

na oběšení. Takto exit (nebo jeho hrozba) může přispět ke zlepšení fungování firem. Nicméně Hirschman na vlastní kůži poznal politickou tyranii v Evropě třicátých let, takže stejně jako Michnik věděl, že utlačující vlády dokáží snížit domácí tlak na změnu tím, že těm nejprominentnějším a nejhluchnějším aktivistům dají možnost odejít.⁶¹

Hlas představuje pro jednotlivce a skupiny možnost, jak ovlivnit chování firem, organizací a států. Nejenže jsou tyto dva mechanismy odlišné, ale účinné použití hlasu předpokládá, že lidé, kteří se nerozhodli pro exit, tak učinili proto, že jsou nějak hluboce spjati s organizací, kterou chtějí zachránit nebo reformovat. Než by přešli k lepšímu poskytovateli služeb, jak by učinil racionální spotřebitel, spolupracují na zlepšení fungování organizace tím, že nabízejí své nápady a přijímají rizika spojená s veřejným kritizováním a opozicí vůči těm, kteří mají dělat rozhodnutí. Hlas je tedy na rozdíl od odchodu aktivitou vycházející z loajality. Pro lojalisty typu Michnika byl odchod v době krize skoro totéž co kapitulace nebo dezerce.

V roce 1990 strávil Hirschman rok v postkomunistickém Berlíně a rozhodl se svou teorií odchodu, hlasu a loajality poupravit ve snaze pochopit zánik Německé demokratické republiky.⁶² Nejprve se zaměřil na jedinečnou možnost útěku, která ze všech zemí Varšavské smlouvy byla otevřena jen východním Němcům. Věděli totiž, že pokud se jim podaří dostat se do Západního Německa, budou zde vítáni a poměrně snadno se integrují. Jenže možnost odchodu volili jen velmi zřídka, protože cesta přes Zeď byla extrémně nebezpečná. Nicméně obecné povědomí o tom, že uprchlík by se rozhodně nestal bezdomovcem, podle Hirschmana tlumilo impuls k agitaci pro reformy v NDR. Východní Němci, jimž se podařilo odejít nebo uprchnout, nebyli na rozdíl od Poláků jazykově izolovaní emigranti ani nebyli považováni za zrádce národa. NDR podle Hirschmana neměla svůj rok 1956, 1968 nebo 1980, a to jednoduše proto, že většina těch, kteří byli s režimem nespokojeni

61 Ibid.

62 Albert O. Hirschman: Exit, Voice, and the Fate of the German Democratic Republic. An Essay in Conceptual History, *World Politics* 42, č. 2 (leden 1993), s. 173-202.

ní, si sama pro sebe snila o odchodu, spíš než aby kolektivně uvažovala o pozdvihnutí hlasu.

Tato konstelace se změnila v roce 1988. Toho roku nabral odchod podobu ne několika odvážlivců vrhajících se přes zed, nýbrž masového exodu. Oproti očekávání, že „bezpečnostní pojistka“ emigrace občanské hnutí vyčerpá, naopak rozsah exodu zvýšil tlak na režim. Ba co víc, doslova vehnal do ulic ty zklamané miliony, které se dosud držely stranou a které najednou požadovaly změnu v naději, že přesvědčí své spoluobčany zůstat. Pád NDR byl případ, kdy masový exodus a strach z toho, že by mohl pokračovat, spustil celospolečenský hlasitý protest a požadavek politických reforem doma. V tomto případě exulanti nepotlačovali svůj hlas, nýbrž nechtěně dotlačili neemigranty k intenzivnímu období protestů a politického aktivismu s cílem učinit jejich zemi atraktivnějším místem pro život. Z této synergie hlasitého protestu a exitu nepovstala obnova NDR, nýbrž její politické zhroucení a anexe Spolkovou republikou. Nebylo tomu tak, že by někteří východní Němci odešli a jiní zůstali, nýbrž celá země se přesunula na Západ. Konec komunismu v tomto případě znamenal, že Východ a Západ se staly, alespoň v tehdejší lidové představivosti, „jedním národem“.

Nemusíme dodávat, že ve zbytku Evropy se příběh odehrával zcela odlišně. Dnes nenajdeme žádné známky toho, že by se lidé z východu a západu Evropy – od Bratislavy a Bukurešti po Lisabon a Londýn – vnímali jako *ein Volk*, jeden národ se sdílenou identitou, jakkoli všichni aspirují na evropskou normalitu. Předpověď bývalého německého kancléře Willyho Brandta, že „to, co patří k sobě [tj. obě poloviny německého národa], společně taky roste“,⁶³ interpretovaná jako svého druhu gravitační zákon, se ukázala jako příliš optimistická i pro Německo. Při aplikaci na celou Evropu se jeví dokonce jako zcela utopická. Migrace z Východu na Západ rozhodně ve střední Evropě nepodnítila vážnou snahu o politické a ekonomické reformy. Naopak, aspirace mít po roce 1989 „normální politický život“ (Havel) vedly pouze k masové emigraci kvali-

63 B. Rother: Jetzt wächst zusammen, was zusammen gehört, in: T. G. Ash (ed.): *Wächst zusammen was zusammen gehört? Schriftenreihe Heft 8*, Bundeskanzler Willy Brandt Stiftung 2001.

fikované pracovní síly, odlivu mozků a expatriaci bohatých, vzdělaných a mladých. Pokud ve Východním Německu byl exit následován hlasitým protestem, ve střední a východní Evropě po hlasitém protestu následoval exit. Euforie ze zhroucení komunismu zpočátku vytvořila očekávání, že další radikální zlepšení jsou na obzoru. Mělo se obecně za to, že stačí, aby komunističtí představitelé opustili svá místa a druhý den ráno se lidé ve střední a východní Evropě probudí do jiné, svobodnější, více prosperující a hlavně *západnější* země. Když k rychlému pozápadnění magicky a okamžitě nedošlo, začala nabývat na oblibě alternativa. Preferovanou možností bylo odejít s rodinou na Západ. Po roce 1989 nedává Michnikovo spojování emigrace na Západ se zrádnou kapitulací a dezercí smysl. Osobní volba přesunout se do západní Evropy nemohla již být stigmatizována jako čin neloajlnosti vůči národům, které teď kolektivně usilovaly o to, aby se hladce integrovaly do Západu. Revoluce, jež svůj principiální cíl definovala jako pozápadnění, nemohla poskytnout žádné silné důvody proti emigraci na Západ. Demokratické přechody byly v zásadě formou masových odchodů na Západ, takže otázka stála pouze tak, zda emigrovat záhy a individuálně, nebo později a kolektivně.

Revoluce zpravidla nutí lidi přecházet hranice - minimálně morální, ne-li územní. Když vypukla Francouzská revoluce, mnoho jejích nepřátel se rozptýlilo v zahraničí. Když se v Rusku chopili moci bolševici, miliony bílých odešly ze země a léta strávily v exilu, aniž by si vybalily kufry, v naději, že se bolševická diktatura nakonec zhroutí. Kontrast s koncem komunismu, který se zde nabízí, nemůže být ostřejší. Po roce 1789, a znovu po roce 1917, odcházeli ze svých zemí poražení nepřátelé revolucí. Po roce sametových revolucí v roce 1989 se však k odchodu rozhodli vítězové. Ti, kteří měli nejmenší trpělivost ve své touze vidět proměnu svých zemí, byli tíž, kdo nejvíce toužili po tom vrhnout se do života svobodných občanů a kdo jako první odcházeli studovat, pracovat a žít na Západ.

Je nemožné si představit, že by se po vítězství bolševické revoluce Trockij rozhodl zapsat ke studiu na Oxfordu. Ale přesně toto udělal Orbán a mnoho dalších. Tato analogie se může jevit nevhodná vzhledem k radikálnímu rozdílu v jejich situaci. Nicméně tento kontrast nám umožňuje zaměřit

se na jednu z nejzajímavějších odlišností. Na rozdíl od francouzských a ruských revolucionářů, kteří byli přesvědčeni, že vytvářejí novou civilizaci nepřátelskou vůči starému řádu králů, aristokratů a kněží a že Paříž a Moskva se stávají novými centry světa, kde se tato budoucnost právě rodí, revolucionáři z roku 1989 byli silně motivováni cestovat na Západ, aby zde zblízka sledovali, jak v praxi vypadá normální společnost, kterou chtěli vybudovat doma.

Nicméně cesty na Západ po roce 1989 se rozhodně nepodobaly přílivu komunistů z východní Evropy do Sovětského svazu ve čtyřicátých letech. Ti byli vysíláni do Moskvy, aby se zde učili, jak budovat komunismus doma. Cestovali do Moskvy na příkaz svých vlád a s výslovným požadavkem, aby se vrátili. Nic takového se po roce 1989 nestalo. Po zhroutilí komunismu byla emigrace liberálně smýšlejících lidí na Západ výsledkem nekoordinované individuální volby. Mnozí z nich neodcházeli se záměrem studovat nebo nashromáždit nějaké úspory a pak se vrátit domů, nýbrž s cílem se na Západě permanentně usadit. Pokud Německo bylo budoucností Polska - a každý revolucionář chce žít v budoucnosti -, pak se ti nejzapálenější revolucionáři klidně mohli sbalit a odstěhovat do Německa rovnou.

Pokud chceme postihnout téměř neodolatelnou přitažlivost emigrace pro Středoevropany a Východoevropany po roce 1989, měli bychom mít na paměti nejen významný rozdíl v životních standardech mezi Východem a Západem a logistickou snadnost přesunu, ale též jedno z nejméně diskutovaných dědictví komunismu, totiž vzpomínku na to, jak byrokraticky obtížné bylo za komunismu se přestěhovat. Komunistické úřady nejprve donutily lidi přesunout se z vesnic do měst, načež začaly striktně omezovat svobodu přesunu v rámci země. Svolení přestěhovat se z venkovských oblastí do města bylo vnímáno jako společenské povýšení. Být dělníkem bylo podstatně prestižnější než být rolníkem. Zároveň však přesun z jednoho města do druhého s cílem získat výnosnější zaměstnání, zejména přestěhování do hlavního města, bylo za dřívějšího režimu problematictější, než je dnes odstěhovat se do ciziny. V důsledku toho komunismus, který z přestěhování z kulturní a politické periferie do kulturního a politického centra učinil vzácné privilegium, sehrál roli v tom, že z geo-

grafické mobility učinil nejen žádoucí jev, ale též synonymum ceněného společenského úspěchu.

Sen o kolektivním návratu někdejších komunistických zemí do Evropy učinil z individuální volby odejít do zahraničí cosi logického a legitimního zároveň. Proč by měl mladý Polák nebo Maďar čekat, až se jednoho dne jeho země začne podobat Německu, když může v Německu začít pracovat a vychovávat rodinu hned? Není žádné tajemství, že vyměnit zemi pobytu je mnohem snazší než změnit vlastní zemi. Když se po roce 1989 otevřely hranice, byl upřednostňován exit před protestním hlasem, protože politická reforma vyžaduje setrvalou spolupráci mnoha organizovaných společenských zájmů, zatímco volba emigrace je v zásadě sólová nebo rodinná operace, jakkoli může (podobně jako run na banku) eskalovat. Nedůvěra k etno-nacionalistickým loajalitám a vyhlídky na politicky sjednocenou Evropu rovněž přispěly k tomu, že pro mnoho liberálně orientovaných Středoevropanů a Východoevropanů se emigrace stala politickou volbou. Toto, společně s mizením antikomunistických disidentů, je důvod, proč Michnikovo morální odmítání emigrace ztratilo po roce 1989 veškerou morálně-emocionální rezonanci.

Masivní odliv obyvatelstva z regionu v období po konci studené války, daný zejména tím, že tolik mladých lidí hlasovalo svýma nohama, měl dalekosáhlé ekonomické, politické i psychologické důsledky. Když z nějaké země odejde lékařka, vezme s sebou všechny zdroje, které stát investoval do jejího vzdělání, a připraví svou zemi o svůj talent a ambice. Peníze, které bude následně posílat domů své rodině, nedokáže vynahradit ztrátu osobní účasti na životě rodné země. Exodus mladých a vzdělaných lidí též vážně, možná dokonce fatálně, poškodil šance liberálních stran na dobrý výsledek ve volbách. Tento exit mladých může též vysvětlovat skutečnost, proč v mnoha zemích po celém regionu najdeme nádherná dětská hřiště vystavěná z peněz EU, na kterých si ale nehrají žádné děti. Je výmluvné, že liberální strany dosahují nejlepších výsledků mezi voliči, kteří odevzdávají své hlasy v cizině. Například v roce 2014 byl prezidentem Rumunska zvolen liberální etnický Němec Klaus Johannis, protože pro něj masivně hlasovalo 300 000 Rumunů žijících v cizině. V zemi, z níž chce většina mladých lidí odejít, už samotný fakt, že člověk zůstal,

z něj dělá „losera“, a také ho připravuje na to, aby fandil antiliberálním demagogům, kteří odsuzují bezduché pozápádnění coby zradu národa.

VETŘELCI U BRAN

Otázky emigrace a populační ztráty nás přibližují k uprchlické krizi, která na Evropu udeřila v letech 2015–2016 a přilila olej do antiliberálního ohně. Německá kancléřka Angela Merkelová se 24. srpna 2015 rozhodla pustit do Německa stovky tisíc syrských uprchlíků. O pouhých deset dní později, 4. září, Visegrádská čtyřka – Česká republika, Maďarsko, Polsko a Slovensko – prohlásila, že kvóty EU na přerozdělování uprchlíků po celé Evropě jsou „nepřijatelné“.⁶⁴ Středoevropané a Východoevropané prostě humanitární rétoriku Merkelové nepřijali. „Podle mě jsou to prostě bláboly,“ prohlásila hlavní Orbánova intelektuálka Maria Schmidtová, přičemž zároveň dodala, že Merkelová chtěla „dokázat, že Němci jsou tentokrát dobrý národ. A že mohou každému dávat školení z humanismu a morálky. Němcům je jedno, co budou učit zbytek světa, hlavně musejí někoho poučovat.“⁶⁵ Ale tentokrát nebyli Středoevropané ochotni se zdvořile sklonit, jak jim to blahosklonně nařizovali jejich němečtí sousedi. Národní suverenita znamená, že každá země má právo rozhodnout se, kolik lidí je schopná přijmout. Toto byl okamžik – v reakci na to, co bylo vnímáno jako rozhodnutí Merkelové rozvinout červený koberec před kulturní diverzitou –, kdy středoevropští populisté vydali své prohlášení nezávislosti nejen na Bruselu, ale též, a to je ještě důležitější, na západním liberalismu a jeho náboženství otevřenosti vůči světu.

Středoevropští populističtí obchodníci se strachem interpretovali uprchlickou krizi jako další důkaz, že liberalismus oslabil schopnost národů bránit se v nepřátelském světě. Přes noc, říkali, se všichni lidé v Africe, na Blízkém výcho-

64 Společné prohlášení hlav států zemí Visegrádské čtyřky, Praha, 4. září 2015, <http://www.visegradgroup.eu/calendar/2015/joint-statement-of-the-150904>.

65 Cituje Anne Applebaum: A Warning from Europe, *Atlantic* (říjen 2018).

dě, ba dokonce ve střední Asii rozhodli napodobit východoevropské „revolucionáře“ a vydat se hromadně na Západ. Argumentovali, že ve stále propojenějším, ale zároveň silně nerovnostářském světě nadnárodní migrace nahradila revoluce, které poznamenaly dvacáté století. Volný pohyb lidí přes mezinárodní hranice nyní poskytuje tu nejrozšířenější možnost osvobodit se (a vlastní rodinu) z ekonomicky beznadějného a politicky utlačujícího prostředí. Revolta mas dvacátého století je tudíž věcí minulosti. Ti, kteří doufají v uhájení statu quo, nyní čelí vzednutí jednadvacátého století způsobenému nikoli bouřící se dělnickou třídou, nýbrž masovou migrací lidí z nezápadních zemí do Evropy s cílem najít zde lepší život. Takto popisuje průběh krize Orbán:

Musíme se potýkat s přílivem lidí ze zemí na Blízkém východě, mezitím se ale daly do pohybu masy v hloubi Afriky. Miliony lidí se připravují na cestu. Celosvětově vzrůstá touha, naléhavost a tlak na lidi, aby pokračovali ve svých životech jinde, než kde je začali. Toto je jedna z největších migračních vln v dějinách a jako taková s sebou přináší nebezpečí tragických důsledků. Je to moderní masová migrace, jejíž konec nejsme s to zahlédnout: ekonomičtí migranti hledající lepší život, uprchlíci a masy v pohybu, vše v jednom. Je to nekontrolovaný a neregulovaný proces... jehož nejpřesnější definice zní „invaze“.⁶⁶

Populační pohyb na sever, Orbánem značně zveličovaný, není vyvolán ani organizován nějakými revolučními stranami. Čelí jen málo problémům kolektivního jednání, protože je z velké části neplánovaným důsledkem milionů spontánních rozhodnutí milionů nijak nepropojených jednotlivců a rodin. A je inspirovaný nikoli ideologicky zbarvenými obrázky zářné imaginární budoucnosti, ale fotografiemi „normálního života“ na druhé straně hranice: člověk, kterému se podaří tam bezpečně dorazit, nebude cílem politického pronásledování a nestráví zbytek života ve slumu.

66 Projev Viktora Orbána při otevření Světového vědeckého fóra, 7. listopadu 2015.

Globalizace komunikace učinila ze světa vesnici, nicméně této vesnici vládne diktatura globálních srovnání. Lidé mimo Severní Ameriku a západní Evropu se už neporovnávají jen se svými sousedy. Své životní standardy porovnávají s těmi nejbohatšími obyvateli této planety. Slavný francouzský filosof politiky a sociolog Raymond Aron před padesáti lety bystře postřehl, že „na cestě lidstva ke sjednocení nabývá nerovnost mezi národy významu, který kdysi měla nerovnost mezi třídami“.⁶⁷ To nejlepší, co mohou dělat obyvatelé nerovninutých zemí hledající ekonomicky bezpečnou budoucnost pro své děti, je zajistit, aby se jejich děti narodily v Německu, Švédsku nebo Dánsku, popřípadě – jako druhá volba – v Polsku nebo České republice. Toto „povstání“ migrantů nevyžaduje koherentní ideologii, soudržné politické hnutí ani inspiřující leadery; je to prostě jen záležitost přechodu přes hranici, otevřeného či skrytého, legálního či nelegálního. Pro mnoho dnešních *damnés de la terre* je Evropská unie přitažlivější než jakákoli utopie. Novinář Stephen Smith v nedávno vydané knize předpovídá masový exodus z Afriky a tvrdí, že do třiceti let bude 20 až 25 procent evropské populace afrického původu oproti 1,5–2,0 procentům v roce 2015.⁶⁸ To je hodně vody na populistický mlýn.

Orbán a Kaczyńsky společně popsali svůj sdílený politický přístup jako „kontrarevoluční“.⁶⁹ Jimi vyhlášená kontrarevoluce je historicky jedinečná v tom, že to je simultánní opozice vůči dvěma zcela odlišným „revolučním“ procesům, které se antiliberálním propagandistům podařilo pro politické účely sloučit do jednoho. Jde o kolektivní inkorporaci středoevropských a východoevropských zemí do čím dál liberálnější Evropské unie po roce 1989 a chaotickou masovou migraci Afričanů a lidí z Blízkého východu do západní Evropy, která má potíže kontrolovat své vnější hranice. Kontrarevoluční

67 Raymond Aron: *The Dawn of Universal History*, in: *The Dawn of Universal History. Selected Essays from a Witness to the Twentieth Century*, Basic Books 2002, s. 482.

68 Stephen Smith: *The Scramble for Europe. Young Africa on its way to the Old Continent*, Polity 2019.

69 Henry Foy – Neil Buckley: *Orban and Kaczynski vow 'Cultural Counter-Revolution' to Reform EU*, *Financial Times* (7. září 2016).

reakce na tuto imaginárně dvouhlavou revoluci se přirozeně zaměřuje na liberální toleranci ke kulturní rozmanitosti a též na samotnou myšlenku otevřené společnosti.

Základní slabina politického liberalismu podle těchto „kontrarevolucionářů“ spočívá v neschopnosti Západu vzít vážně rozdíl mezi příslušníky a nepříslušníky národa, a tudíž dostatečně agresivně investovat do posílení územních hranic, které by rozdíl mezi příslušníky a nepříslušníky dodalo praktického významu. Tvrdí, že povrchní optimismus liberálů, kteří věří, že různé etnické a kulturní skupiny je možné po americku snadno asimilovat do evropské kultury, se ukazují jako zkáza Západu. Z této hluboce antiliberální perspektivy se společnost s postnárodní identitou, v níž jsou vítáni neevropští migranti, jednostranně odzbrojila a riskuje ztrátu všeho, co zbylo z její kulturní soudružnosti.

MIGRACE JAKO KAPITULACE

Demografická panika, která zuřila ve střední Evropě mezi lety 2015 a 2018, se nyní poněkud zmírňuje, ale rozhodně nezmizela, ani není omezena na tento region.⁷⁰ Přesto si stále musíme klást otázku, jak to, že nachází tak politicky hořlavý materiál právě ve střední a východní Evropě, kde prakticky žádní imigranti nejsou.

Roli sehrály dva faktory.

Prvním, již zmíněným, je emigrace ze země. Úzkost z přistěhovalectví živí strach, že do země přijdou neasimilovatelní cizinci, rozmělní národní identitu a oslabí soudržnost společnosti. Tento strach zase rozněcuje povětšinou neartikulovaná obava z demografického kolapsu. V letech 1989–2017 přišlo Lotyšsko o 27 procent svých obyvatel, Litva o 22,5 procenta, Bulharsko téměř o 21 procent. Dva miliony východních Němců, tedy téměř 14 procent populace z doby před rokem 1989, odešly za prací a lepším životem na západ Německa. Rumunsko opustilo po vstupu země do EU v roce 2007 3,4 milionu lidí, většina z nich mladších čtyřiceti let. Kombinace stárnou-

70 Renaud Camus: *Le Grand Replacement*, 4. vyd., Lulu 2017.

cí populace, nízké porodnosti a nekonečného odlivu lidí je pravděpodobně nevyřčeným zdrojem demografické paniky ve střední a východní Evropě.

Tento strach z odlidnění, které zabije národ, se zřídka-kdy zmiňuje nahlas, možná hlavně proto, že zveřejnění vysokého počtu vystěhovalců by povzbudilo potenciální napodobitele. Je nicméně skutečný a může nepřímo nacházet vyjádření v nesmyslném tvrzení, že migranti z Afriky a Blízkého východu představují existenční hrozbu pro národy v regionu. Podle odhadů OSN se populace Bulharska od nynějška do roku 2040 sníží o 27 procent. Očekává se, že téměř pětina území země se stane „demografickou pustinou“. A skutečně, „Bulharsko zažilo v novověkých dějinách největší pokles populace, který nebyl zapříčiněn válkou nebo hladomorem. Každý den země ztrácela 164 lidí: přes tisíc lidí týdně, přes 50 000 ročně.“⁷¹

Ze střední a východní Evropy odešlo do západní Evropy v důsledku krize v letech 2008-2009 více lidí, než kolik sem přišlo uprchlíků v souvislosti s válkou v Sýrii.

Ve světě otevřených hranic, kde jsou evropské kultury v neustálém dialogu a kde nové mediální prostředí umožňuje občanům žít v zahraničí a neztratit přitom kontakt s událostmi odehrávajícími se doma, je hrozba, které čelí Středoevropané a Východoevropané, podobná té, před níž stála NDR, než byla postavena Berlínská zeď. Je to nebezpečí, že občané v produktivním věku opustí své domovy a odejdou žít na Západ, zejména uvědomíme-li si, že firmy v zemích jako Německo zoufale hledají zaměstnance a že Evropané obecně se zdráhají umožňovat Neevropanům z Afriky a Blízkého východu, aby se trvale usazovali v jejich zemích. Jinak nevysvětlitelná panika tváří v tvář neexistující přistěhovalecké invazi do střední a východní Evropy může tedy být chápána jako deformovaná ozvěna podstatně realističtějšího strachu, že velká část populace, včetně těch nejtalentovanějších mladých, odejde ze země a zůstane navždy v zahraničí. Mimořádný rozsah emigrace ve střední a východní Evropě po roce 1989, vyvolávající strach z vymizení národů, pomáhá vysvětlit silně nepřátelskou reak-

71 John Feffer: *Aftershock*, s. 34.

ci v regionu na uprchlickou krizi v letech 2015–2016, přestože do zemí regionu prakticky žádní uprchlíci nepřišli.

Masivní emigrace, zejména mladých lidí, pomohla možná v regionu diskreditovat liberalismus více než neexistující imigrace. Nejdramatičtější a nejhmatatelnější formou svobody nabyté ve střední a východní Evropě po roce 1989 byla svoboda opustit svou zemi – pro cestování, studium a práci. V regionu to bylo chápáno tak, že liberalismus přinesl svobodu překročit hranice a vstoupit na téměř posvátné území. To ovšem leadery usilující o pozápadnění a reformy jazykově vůbec nepřipravilo na to, aby mohli vyjádřit a vzít v potaz demografické obavy živené odlivem lidí ze společností s nízkou porodností. V důsledku toho dokázali demografičtí demagogové využívat nevyčtené obavy ze zániku národa a za potlesku veřejnosti očerňovat liberalismus otevřených hranic a tvrdit, že liberalismus se v současném světě přežil.

Dokonce můžeme navrhnout hypotézu, že protiuprchlická politika v regionu prakticky bez imigrantů je příkladem toho, co někteří psychologové označují jako „vytěsnění“, obranného mechanismu, kterým v tomto případě mysl nevědomě potlačuje zcela nepřijatelnou hrozbu a nahrazuje ji jinou, též vážnou, ale snadněji řešitelnou. Hysterie z neexistujících uprchlíků, kteří se chystají zmocnit se země, představuje substituci iluzorního nebezpečí (imigrace) za nebezpečí skutečné (depopulace a demografický kolaps), o kterém se nesmí mluvit. Toto je zjevně jen dohad. Získává však na pravděpodobnosti díky skutečnosti, že východní Evropa je regionem, kde dochází k úbytku populace nejrychleji na světě. Orbán se prořekl, když prohlásil: „Migrace pro nás znamená vzdát se... chceme maďarské děti.“⁷² Jeho propopulační politika je vzhledem k nepřítomnosti imigrantů lepším indikátorem skutečných starostí vlády než rétorika antiimigrační.⁷³ Pod-

72 Adam Taylor: Hungary's Orbán Wants to Reverse His Country's Shrinking Population Through Tax Breaks, *Washington Post* (12. února 2019).

73 Srov. „Když mají místní hodně vlastních dětí, přistěhovalci působí jako náhrada.“ David Frum: If Liberals Won't Enforce Borders, Fascists Will, *Atlantic* (duben 2019). Nevysloveným zdůvodněním Orbánova rozhodnutí zrušit studijní obor genderová studia v Maďarsku je zřejmě to, že takové programy dívky učí,

něcovat strach veřejnosti z neexistující „invaze“ migrantů, kterou bude možné úspěšně zastavit opevněním hranic, může být jedním ze způsobů, jimiž populističtí politici v regionu využívají strachů svého elektorátu z národního vyhlazení pomalým procesem depopulace, který proběhl v uplynulých desetiletích a proti němuž posílené hranice a diskriminace obyvatel narozených v zahraničí nejsou zjevně žádnou obranou.

Nevyjádřený strach z demografického kolapsu, noční můra světa, v němž se věkovité jazyky a regionální kulturní paměti vymažou z knihy dějin stejně jako Byzanc, ještě zhoršuje skutečnost automatizační revoluce, která postupně nahrazuje pracovní místa, na něž se současná generace pracovníků připravovala. K východoevropskému a západoevropskému populismu výrazně přispěly strach z rozmanitosti a strach ze změny, rozdmýchané utopickým projektem přetvoření celých společností podle západního stříhu. Náhlou radikalizaci nacionalistických sentimentů pomáhá vysvětlit skutečnost, že region sestává z malých a stárnoucích, leč etnicky homogenních společností. Ze současné polské populace se pouhých 1,6 procenta obyvatel narodilo mimo Polsko, zatímco muslimští polští občané tvoří ani 0,1 procenta populace. V horečnaté politické představivosti regionu je nicméně etnická a kulturní diverzita vnímána jako existenciální hrozba.⁷⁴ A zatímco Poláci v Polsku nikdy nepotkají muslimy, Poláci ve Velké Británii ano a tato setkání jsou častější a složitější než interakce mezi muslimy a britskou střední třídou. Je to proto, že Poláci ve Velké Británii často žijí ve stejných čtvrtích jako muslimští imigranti a bojují o stejná pracovní místa. Výrazně protimuslimské postoje v regionu jsou nejen odrazem dějin, ale též k nim přispívají postoje Středoevropanů pracujících v západní Evropě, které se prostřednictvím sociálních sítí dostávají domů.

Znepokojení z odlidnění a dokonce „etnického vymizení“ přirozeně nejsilněji pociťují malé národy, což vede jejich obyvatele k tomu, že se vzpírají reformním návrhům, které

že nemají mít děti. Owen Daugherty: Hungary Ends Funding for Gender Studies Programs, Calling Them “An Ideology”, *Hill* (17. října 2018).

74 Roger Cohen: How Democracy Became the Enemy, *New York Times* (6. dubna 2018).

napohled znehodnocují jejich jedinečné tradice ve jménu předstíraně univerzálních a tudíž snadno přenositelných nebo napodobitelných hodnot. Nedávný průzkum agentury Pew ukázal, že Východoevropané jsou silněji než Západoevropané přesvědčeni o nadřazenosti svých kultur, a tudíž jsou méně ochotni přijímat kosmopolitní etiku.⁷⁵ Malý národ je podle Milana Kundery takový, „jehož existence může být v kterýkoli okamžik zpochybněna; malý národ dokáže zmizet a ví to“.⁷⁶ Toto bychom měli mít na mysli, když budeme analyzovat Orbánova přepálená tvrzení, že mladí muži z Afriky a Blízkého východu, organizovaní jako armády, vykopávají dveře do Evropy a hrozí, že vymažou Maďarsko z mapy. Trauma lidí mizejících z regionu vysvětluje to, co by se jinak mohlo zdát záhadné, totiž silný pocit ztráty dokonce i v zemích, které výrazně profitovaly z postkomunistické politické a ekonomické změny. Analogicky nejsilnější inklinaci volit extrémně pravicové strany vykazují ty části Evropy, které v uplynulých desetiletích zažily největší úbytek populace. Orbánova pronatalistická politika také významně ukazuje na to, že antiliberální obrat ve střední Evropě je též hluboce zakořeněn v masovém exodu lidí, zvláště mladých lidí, z regionu a demografických úzkostech, které tato „expatriace budoucnosti“ za sebou nechala.

I když se žádná „invaze“ lidí z Afriky a Blízkého východu do regionu nekonala, Středoevropané a Východoevropané jsou prostřednictvím senzačních televizních reportáží neustále upozorňováni na problémy s přistěhovalci, které sužují západní Evropu. Důsledkem je reinterpretace zásadního rozdělení kontinentu. Zatímco Východ je stále homogenní a monoetnický, Západ se pro svou imigrační politiku, již antiliberální vůdci považují za nedomyšlenou a sebevražednou, stal heterogenním a multietnickým. Pozoruhodné je zde radikální přehodnocení hodnot. Není to už tak, že Západ by byl někde

75 Eastern Europeans are more likely to regard their culture as superior to others, Pew Research Center (24. října 2018), <https://www.pewforum.org/2018/10/29/eastern-and-western-europeans-differ-on-importance-of-religion-views-of-minorities-and-key-social-issues/>.

76 Milan Kundera: A Kidnapped West or Culture Bows Out, *Granta* 11, 1984, s. 93-121.

daleko vpředu a Středoevropané a Východoevropané daleko za ním; naopak, Západoevropané jsou dnes v rétorice xenofobních populistů popisováni jako někdo, kdo ztratil kulturní identitu. V populistické imaginaci se západní Evropa stala periferií Velké Afriky a Velkého Blízkého východu. Toto ponížení Západu jako by potvrzovalo Nietzscheovo tvrzení, že „resentiment“ je obvykle vyjadřován „v imaginárních aktech pomsty“.⁷⁷

V populistické propagandě Evropa již dávno nepředstavuje model kulturně nadřazeného Západu, který Středoevropané a Východoevropané tak dlouho obdivovali a pokoušeli se napodobit. Domnělou zhoubu Západu ohlašují populisté v regionu tónem samolibé odplaty vůči někdejšímu mučitelům. Implikovaná nadřazenost vzoru nad napodobovateli konečně skončila.

Otevřené společnosti západní Evropy nedokázaly ubránit své hranice proti cizím (a zejména muslimským) „nájezdníkům“ a dnes slouží jako v zásadě negativní model, živý obrázek společenského řádu, jemuž se Středoevropané a Východoevropané chtějí ze všech sil vyhnout. Toto je kontext, v němž Orbán a Kaczyński opakovaně odsuzují rozhodnutí Merkelové přijmout do Německa až milion uprchlíků, a to s tím, že šlo o rozhodnutí učiněné nedemokraticky bez ohledu na veřejné mínění v Německu. Fidesz a PiS tvrdí, že „liberální paternalismus“ Merkelové jen podporuje jejich tvrzení, že oni jsou na rozdíl od německé kancléřky skutečným představitelem vůle lidu.

Jelikož hrdinský odpor vůči komunistické tyranii je věcí minulosti a celé národy napříč regionem nyní procházejí zapadnutím, východoevropské vlády, pronásledované strachem z demografického kolapsu, hledají důvody, proč by jejich nespokojení občané, zejména mladí, měli zapochybovat o tom, že je dobrý nápad se zvednout a přestěhovat se do západní Evropy. Orbán někdy mluví, jako kdyby chtěl zavést politiku uzavřené země s tvrdě prosazovaným vetem na emigraci i imigraci. Ale jelikož nemá možnost, jak něco takto extrémního prosadit, musí se spokojit s tím, že bude naléhat na mladé Ma-

77 Friedrich Nietzsche: *Genealogie morálky*, přel. Věra Koubová, OIKOYMENH 2019, s. 27–33.

ďary, ať neodcházejí. V tom, jak se Orbán vyjadřuje k hrozbě mladých Maďarů, kteří si přejí ze země odejít a žít v zahraničí, je jasně slyšet panický podtón:

Drazí mladí lidé, možná máte pocit, že celý svět teď patří vám... Ale ve vašem životě přijde okamžik, kdy si uvědomíte, že potřebujete nějaké místo, jazyk, domov, kde člověk může být mezi svými, v bezpečí, obklopen láskou, místo, kde člověk může prožít svůj život. Místo, kam se můžete vrátit, místo, kde budete mít pocit, že život má význam a že dokonce ani na svém konci se nezhroutí do nicoty. Budete přidávat a tvořit na tisíciletých základech, které nazýváme jednoduše „vlast“, maďarská vlast. Vážení mladí lidé Maďarska, vaše vlast vás potřebuje. Přijďte a bojujte po našem boku tak, aby až budete potřebovat svou vlast, tu ona pro vás stále byla.⁷⁸

Ale jak přesvědčit mladé Maďary, že nenajdou lepší „vlast“ na Západě, zejména když Orbánova vlastní politika ničí většinu šancí na tvůrčí život v zemi?

Notoricky známým nedostatkem komunismu bylo to, že ideální společnost, kterou měl zajistit, nikdy neexistovala. Ba co víc, nikdo nikdy ani nevěřil, že existovat bude. Pozápadňující revoluce trpěly opačným problémem: vytoužený společenský řád, který chtěly vytvořit, skutečně existoval, a tudíž bylo možné jej navštívit, pozorovat zblízka a zaostřit na dříve nepovšimnuté, skličující defekty. Socialistická utopie byla možná nedosažitelná. Ale byla navěky mimo dosah, a tak nikdy neměla možnost zklamat své vizionářské obdivovatele. Rovněž se vyznačovala neměnnou kvalitou, což bylo uklidňující. Oproti tomu západní demokracie, jako všechny věci skutečného světa, se ukázala jako proměnlivá, neustále se před očima svých budoucích napodobovatelů přetvářela. A co bylo horší, běžné tempo společenské evoluce se dnes výrazně zrychlilo díky technologické inovaci. Každá výsledná změna tohoto trendu v západní společnosti přináší nový obraz normality pro ty, kteří si ztotožňují normálnost se životem na Západě. Revoluce ve jménu existující západní normality tudíž čelí

78 Viktor Orbán: Proslov na Den vyznamenání, 17. března 2018.

problému, který revoluce vedené ve jménu nějaké imaginární utopie zcela postrádají. V těchto případech je totiž nemožné lokalizovat vizi společnosti, kterou chce dotyčný napodobit.

Toto dilema je obzvlášť akutní v případě postkomunistických společností. To proto, že Západ, k jehož napodobování volali své spoluobčany disidenti v roce 1989, dnes, o tři desetiletí později, už neexistuje. Jejich vzorovou společností byl celosvětově dominantní a výrazně antikomunistický Západ studené války. Jenže samotný proces, který zemím střední a východní Evropy umožnil se připojit k antikomunistickému Západu, zapříčinil, že antikomunismus už nebude definující ideologií Západu. Mohli bychom to dokonce považovat za nějaký marketingový tah, ačkoli je zjevné, že to nebylo záměrné ani plánované. Každopádně ti, kteří v roce 1989 chtěli nejvíc napodobovat Západ a připojit se k němu, začali o několik desetiletí později o pozápádnění uvažovat zcela odlišně, když se atlanticismus ocitl na své smrtelné posteli a jak západní Evropa, tak Spojené státy byly zmítány souběžně probíhající ekonomickou a politickou krizí.

Populisté z regionu nyní našli alternativní strategii, jak vzkřísit někdejší Michnikův odsudek imigrace. Klíčové je pro ně odmítnout tvrzení, že Maďarsko, Polsko a další země regionu mohou být politicky a ekonomicky úspěšné pouze tehdy, pokud budou věrně napodobovat Západ. Z této perspektivy se vzestup protiuprchlické rétoriky jeví jako podezřelý pokus vybudovat nějakou zeď loajality, která zastaví demografické krvácení a přesvědčí Středoevropany a Východoevropany, aby přestali opouštět své země. Řečeno jinak, populisté ve Varšavě a Budapešti jako by využili uprchlickou krizi na Západě coby marketingovou příležitostí pro Východ. Občané přestanou na Západ odcházet pouze tehdy, pokud Západ ztratí svou přitažlivost. Zavrhnout Západ a jeho instituce označit za „nehodné napodobování“, to se může jevit jako imaginární pomsta zrozená z rozhořčení. Zároveň to však slouží hlavní prioritě regionu, v tom smyslu, že odrazuje od emigrace. Popření myšlenky, že Západ je zemí příležitostí a že západní liberalismus je zlatým standardem pokročilého společenského a ekonomického řádu, pomáhá snižovat jejich magnetickou přitažlivost pro netrpělivé obyvatelstvo. Napodobovat Západ nemůže být cesta k prosperitě, neboť by obnášela kopírování otevřené

přistěhovalecké politiky. Populisté plísňí západní Evropu za to, jak otevřela dveře Afričanům a uprchlíkům z Blízkého východu. Ve skutečnosti jim však vadí, že západní členové EU otevřeli pohostinně dveře Středoevropanům a Východoevropanům, čímž zbavili region jeho nejproduktivnějších občanů.

Tím se dostáváme ke klíčové myšlence současného neliberalismu. Oproti tomu, co tvrdí mnoho současných teoretiků,⁷⁹ se populistické běsnění zaměřuje méně na multikulturalismus než na individualismus a kosmopolitismus. Toto je politicky důležitý bod, protože pokud bude akceptován, tak implikuje, že s populismem nejde bojovat tak, že se opustí politika identity ve jménu liberálního individualismu. Pro neliberální demokraty střední a východní Evropy je největší hrozbou pro přežití bílé křesťanské většiny v Evropě neschopnost západních společností se bránit. Nemohou se bránit, protože liberalistické zaujetí proti komunitarismu své stoupence údajně zaslepuje vůči hrozbám, kterým čelí.

Neliberální demokracie slibuje, že občanům otevře oči. Pokud se liberální konsensus devadesátých let dvacátého století týkal individuálních zákonných a ústavních práv - včetně svobody tisku, svobody vybrat si povolání, svobody hlasovat o vládě v pravidelných volbách a svobody cestování -, pak antiliberální konsensus dneška zní, že práva ohrožené bílé většiny se nacházejí ve stavu smrtelného nebezpečí. Aby bylo možné ochránit tuto křehkou dominanci obklíčené většiny před zákeřným spojenectvím Bruselu a Afriky, musejí Evropané nahradit vodnatý postnacionalismus, který jim vnucují kosmopolitní liberálové, svalnatou identitární politikou nebo vlastním skupinovým partikularismem. To je logika, s níž se Orbán a Kaczyński pokoušeli ve svých krajanech rozlítit jakýsi vnitřní xenofobní nacionalismus, a vytvořili tak antiliberální R2P (Right to Protect, právo na ochranu), zaměřené výlučně na bílou křesťanskou populaci, jež se údajně nachází v nebezpečí vyhubení.

Ohrožené většiny jsou dnes velmi vlivnou silou evropské politiky. Členové kdysi dominantních národnostních majorit se zděšením pohlíží na rostoucí míru globální migrace. Uvě-

79 Mark Lilla: *The Once and Future Liberal. After Identity Politics*, Harper 2017.

domují si, že lidé, kteří s největší pravděpodobností zamíří do jejich země, mají úplně jinou kulturní tradici a že dnes v Evropě, jak postřehl David Miller, „jsou si lidé podstatně méně jisti tím, co to znamená být Francouz nebo Švéd, a stejně tak mají menší jistotu, jak dalece je morálně přijatelné takové identity uznávat a jednat na jejich základě“.⁸⁰

V Evropě obývané ohroženými většinami, které už nemohou brát přežití svého způsobu života za něco samozřejmého, mají podle populistických vůdců původní majority právo – proti multikulturalismu, který dle jejich názoru naivně prosazují liberálové – rozhodnout, kolik přistěhovalců může přijít do jejich země a odkud. Důrazně tvrdí, že podmínkou pro získání občanství by mělo být jednoznačné přijetí většinové kultury, a to proto, že podle nich takto obtížný standard zarazí imigraci hned v počátku.

Evropou dnes obcházejí dvě strašidla. Antiliberálové se obávají strašidla exemplární normality. Vychvalovat evropský způsob života a dávat ho za vzor hodný následování celému světu vlastně znamená nevědomky zvat celý svět k sobě, aby se podílel na výhodách tohoto způsobu života prostřednictvím imigrace. Liberálové se naopak bojí strašáka obráceného napodobování, totiž pomýšlení, že účastníci „hry na napodobování“ z doby po roce 1989 si vyměňují místa. Tou největší pomstou střeoevropských a východoevropských populistů na západním liberalismu není to, že pouze odmítnou původně vítaný imperativ k napodobování, ale že ho zcela obrátí. To my jsme ti praví Evropané, opakovaně tvrdí Orbán s Kaczyńským, a pokud se chce Západ zachránit, tak musí napodobovat Východ. Jak Orbán vysvětloval ve svém proslovu z července 2017: „Před sedmadvaceti lety jsme zde ve střední Evropě věřili, že Evropa je naší budoucností; dnes máme pocit, že to my jsme budoucností Evropy.“⁸¹ Bere vítr z plachet liberálům roku 1989 a tvrdí, že dějiny s velkým „D“ se přesunuly na anti-liberální stranu.

80 David Miller: *On Nationality*, Oxford University Press 1997, s. 165.

81 Cituje Philip Oltermann: Can Europe's new xenophobes reshape the continent?, *Guardian* (3. února 2018).

V době vrcholné dekolonizace mluvčí bývalých západních kolonií argumentovali, že odmítnutí napodobovat Západ je klíčem k získání nebo obnovení národní hrdosti. Nepřátelství vůči napodobování koloniálních pánů bylo součástí ozbrojeného boje za osvobození zacíleného na vyhnání cizinců ze země. V knize *Psanci této země* píše Frantz Fanon o „nechutných mimikry“ Západu v Africe a říká, že africký napodobitel Evropy se nutně musí stát „obscénní karikaturou“, přičemž dodává: „Rozhodněme se nenapodobovat Evropu, napněme svaly jiným směrem.“⁸²

V postkomunistické střední a východní Evropě se však v prvních dvou desetiletích po pádu Zdi žádný takový Frantz Fanon neobjevil. Naopak, politické elity v regionu téměř jednohlasně nadšeně podporovaly napodobování západoevropské a americké „normálnosti“. Byli to upřímní „konvertité“ a své země se pokoušeli provést kolektivní „zkušenosti konverze“. Je pravda, že na konci první dekády jednadvacátého století se nepřátelství vůči napodobování Západu stalo klíčovým tématem populistické revolty. Nicméně antiliberálové regionu, navzdory tomu, že sdílejí podobný resentment vůči Západu, jaký byl typický pro antikoloniální hnutí, nikdy nemluví úplně jako Fanon. Pro ně byla západní proselytizace na Východě zároveň podobná i odlišná západní proselytizaci na Jihu. Středoevropané a Východoevropané se totiž cítili jako právoplatní Evropané *dávno předtím*, než Brusel spustil projekt na jejich „poevropstění“, projekt, který byl považován za bezdůvodně urážlivý.⁸³ Právě tímto se populismus Orbánova stylu liší od mimoevropských antikoloniálních hnutí hnaných touhou po národním sebeurčení. Zatímco sametové revoluce roku 1989 představovaly „antikoloniální“ odmítnutí sovětské nadvlády, zároveň byly „prokoloniální“ s ohledem na Západ. Proto mnoho jejich organizátorů a vůdců lze klasifikovat jako snaživé „konvertity“ oproti cynickým „napodobitelům“, jako jsou Rusové. V důsledku toho se na počátku neozval žádný významný

82 Frantz Fanon: *The Wretched of the Earth*, Grove 2007, s. 236.

83 Viz Heather Grabbe: How does Europeanization Affect CEE Governance? Conditionality, Diffusion, and Uncertainty, *Journal of European Public Policy* 8, č. 6 (2001), s. 1013–1031.

hlas, který by protestoval proti odpornému zločinu kopírování západních forem a norem.

A když Orbán a Kaczyński napadli západní liberalismus, nárokovali si úlohu evropanství a střední Evropu popisovali nikoli jen jako skutečnou Evropu, ale jako poslední linii evropské obrany. Něco podobného by o bývalých francouzských koloniích v Africe Fanon nikdy neřekl. Vláda PiS často cituje hrdinskou roli Polsko-litevské unie za Jana III. Sobieského při prolomení muslimského obléhání Vídně v roce 1683 a následném odvrácení poslední velké muslimské invaze do Evropy. Jak Orbán, tak Kaczyński se prezentují své veřejnosti jako ti, které Carl Schmitt označil za „prozíravé zachránce“, hrdinské bojovníky proti blížícímu se islámskému uchvácení Evropy.⁸⁴ Neliberální demokraté střední a východní Evropy jsou podle nich nyní připraveni ujmout se protimuslimské mise, kterou Západ tak lehkovážně opustil. „To my jsme zastavili invazi migrantů, která se na Evropu vrhla na jižních hranicích Maďarska,“ prohlásil Orbán, když odkazoval na plot, který vybudoval podél maďarsko-srbské hranice v roce 2015.⁸⁵ I proto se k překvapení některých lidí dnes Středoevropané a Východoevropané vehementně prohlašují za proevropské a zároveň tvrdí, že jsou proti EU.

Ručičky hodin nelze otočit zpět. Etnickou a kulturní homogenitu nelze obnovit. Bývalá periferie Evropy se tak stylizuje do podoby nového jádra Evropy. Západoevropští oponenti rozšíření EU na východ občas snižovali šance na demokratizaci ve střední a východní Evropě recyklací omšelého sloganu „geografie je úděl“. Jízlivá odpověď dnešních populistů zní: ne, nikoli geografie, nýbrž *demografie* je úděl.

Ať už začíná historické jádro napodobovat někdejší periferii či nikoli, idea takového velkého obrácení výrazně figuruje v myšlení a projevech středoevropských populistů. Namísto

84 Viz „Byzance byla takovým skutečným ‚prozíravým zachránce... navzdory své slabosti dokázala mnoho staletí odolávat islámu, a tudíž zabránila Arabům dobýt celou Itálii. Pokud by nebylo Byzance, jak se ukázalo v severní Africe po vymření dávné křesťanské kultury, by celá Itálie byla začleněna do islámského světa.“ Carl Schmitt: *Land and Sea. A World Historical Meditation*, Telos Press 2015, s. 17–18.

85 Valerie Hopkins: Hungary's Viktor Orbán blasts “United States of Europe”, *Financial Times* (16. března 2019).

toho, aby Západ šířil svůj vliv na Východ, Východ rozšiřuje svůj vliv západním směrem. Tomu věří a dlužno dodat, že nikoli úplně neoprávněně. Neliberální populismus po celém světě, včetně Spojených států, jako by se inspiroval Orbánovým scénářem. Ti, kdo interpretují současný nástup reakčního nativismu ve Spojených státech a západní Evropě jako „vzkříšení“ neliberálních proudů v obou těchto geografických lokacích, mají jistě v mnohém pravdu. Zároveň ale musí odpovědět na otázku: Proč dnes? Jednou z možných odpovědí je „nakažlivé napodobování“. Západ se dnes stal plagiátorem.

Je jedna věc, když Kaczyński řekne, že migranti přinášejí do jeho země nemoci, a věc jiná, když totéž řekne Trump. Je jedna věc, když Kaczyński řekne Orbánovi: „Dal jste nám příklad a my se z něj učíme.“⁸⁶ A je věc jiná, mnohem významnější a hrozivější, když Steve Bannon popisuje Orbána jako „hrdinu“, nejinspirativnějšího a „nejvýznamnějšího člověka dnešní politické scény“.⁸⁷ Nezanedbatelný stupeň sympatií s Orbánovou politikou namířenou proti Evropské unii lze nalézt téměř v každé zemi západní Evropy. I proto kritikové bruselských dotací Maďarsku a Polsku dávají vinu EU a, parafrázující Lenina, obviňují EU za to, že dává Orbánovi a Kaczyńskému provaz, na kterém mohou oběsit Západ.⁸⁸

Už to, že západní populističtí politici přijímají xenofobní nacionalismus Východu, v sobě obsahuje cosi pomstychtivého. Otevřenost Západu vůči mimoevropským imigrantům zaručuje, že pokus napodobit Východ zcela jistě neuspěje. Středoevropané vysílají do západní Evropy stejný dvojité vzkaz, jaký jim západní Evropa poslala před třemi desetiletími: „Zve-me vás, ale (upřímně řečeno) dovnitř vás nepustíme.“

86 Henry Foy – Neil Buckley: Orban and Kaczynski vow ‘cultural counter-revolution’ to reform EU, *Financial Times* (7. září 2016).

87 Jason Horowitz: Steve Bannon Is Done Wrecking the American Establishment. Now He Wants to Destroy Europe’s, *New York Times* (9. března 2018).

88 Griff Witte – Michael Birnbaum: In Eastern Europe, the E.U. faces a rebellion on more threatening than Brexit, *Washington Post* (5. dubna 2018).

NESNESITELNÁ DVOJZNAČNOST NORMÁLNOSTI

Populistická revolta vůči utopii západní normálnosti se ve střední a východní Evropě ukázala být tak úspěšná nejen kvůli demografické panice, ale i proto, že v uplynulých třech desetiletích zakusily postkomunistické společnosti některé nečekané vady a negativa této normálnosti.

Už pro začátek, na napínavé revoluci ve jménu údajně důvěrně známé „normálnosti“ je cosi paradoxního. Tento problém nejprve vyhržel v osobních životech disidentů. V roce 2007 u příležitosti výročí Charty 77 si Havel veřejně posteskl, že „veškerá solidarita, soudržnost a bojový duch, které nás spojovaly před třiceti lety“, se zcela vytratily v „klimatu ‚normální‘ demokracie, v níž dnes žijeme a za níž jsme společně bojovali“.⁸⁹ K tomuto vyznání nostalgie po slávě dnů před rokem 1989, kdy byli disidenti pronásledováni a ostrakizováni, přidává Havel následné zklamání z nedobrodružné normality života po komunismu. Někteří z předních disidentů hlásali návrat k normálnosti, ovšem vzápětí byli zklamáni jednotvárností doby posthrdinské. Psychologický nápor na přechod od života za komunismu do života za kapitalismu zasáhl všechny. Ale disidenti, kteří se vnímali jako odvážní protagonisté velkého historického dramatu, byli speciální případ, neboť – řečeno Michnikovými slovy – pociťovali „opovržení normálností, životem bez spiknutí“.⁹⁰

Proto byla jejich účast na revoluci usilující o normálnost ještě rozporuplnější a bylo ještě pravděpodobnější, že skončí rozčarováním. Ale takové osobní problémy nám toho příliš nepoví o selhání „revoluce ve jménu normálnosti“. Chceme-li nahlédnout hlouběji, musíme se podívat na to, jak se lidé žijící v regionu po roce 1989 stali obětí vícevrstevnatého významu „normálnosti“, již chtěli napodobit.

Na začátek je třeba si připomenout primární význam slova „normalizace“ ve dvou desetiletích před rokem 1989. To slovo označovalo politické čistky, cenzuru, policejní brutalitu a ideologickou konformitu vnucenou Havlově zemi po potla-

89 Václav Havel: *Ce que j'ai cru, ce que je crois*, *L'OBS* (19. září 2011).

90 Adam Michnik: *Letters from Prison*, s. 314.

čení Pražského jara v roce 1968. Toto byla „normalizace“ ve smyslu znovunastolení statu quo ante, návrat k Československu před Dubčekovými reformami. Už žádné další pokusy dát komunismu lidskou tvář. Komunismus sovětského stylu byl *alternativlos*. Musel být napodobován bez sebemenší odchylky. Jak psal Michnik v roce 1985, normalizace za Kádára a Husáka „v zásadě znamenala zničení všech nezávislých institucí. Čtyřicet měsíců po sovětské invazi připomínalo Maďarsko politický hřbitov; čtyřicet měsíců normalizace v Československu, trefnými slovy Aragona, udělalo ze země kulturní Biafru Evropy.“⁹¹

Máme zde rozpačitý střet mezi dvěma odlišnými, ba protikladnými obrázky normálnosti. Věrohodným vysvětlením toho, proč disidenti prosazovali nenásilnou revoluci pro ustavení antisovětské a prozápadní normálnosti, je to, že tento čin vnímali jako vzdor proti násilnému sovětskému vynucení krutě represivní normálnosti.

Navíc fakt, že disidenti vyzdvihovali západní normálnost jakožto hlavní cíl politické revoluce, nám poskytuje jedinečný náhled nejen na to, jak si Středoevropané a Východoevropané představovali svou budoucnost, ale též jak vnímali komunistické společnosti, z nichž chtěli uniknout. Standardní narativ, přijímaný na Východě i Západě, vykresluje komunistický systém jako vězení. Ale fixace Středoevropanů a Východoevropanů na normálnost naznačuje jiné chápání. Zejména pro disidenty se pozdně komunistický systém nepodobal ani tak vězení, jako spíš blázinci. Za komunismu nebyli vězni jen uvězněni, ale vše v jejich životě bylo postaveno na hlavu. Podle oficiální propagandy se od lidí čekalo, že budou pracovat pro přínos společnosti a nebudou se starat o své osobní zájmy a naděje. Všudypřítomným principem byla rovnost, přinejmenším oficiálně, nicméně snahy ani odměny jednotlivců rovnoprávné nebyly. A komunistické úřady, řídicí se perverzní logikou společností postavených na hlavu, nahlížely disidenty nikoli jako zločince, nýbrž jako mentálně labilní osoby trpící „reformistickými bludy“, a jako takové je bylo třeba držet na psychiatrických odděleních pod silnými sedativy.

91 Adam Michnik, Letter from the Gdańsk Prison, in: *Letters from Prison*, s. 81.

Po roce 1989 se tento kontrast komunistické éry mezi dvěma obrazy normálnosti, sovětským a západním, stal věcí minulosti. Nicméně soubor mezi konfliktními idejemi normálnosti se okamžitě rozhořel v jiné podobě. A tento konflikt je s námi stále. Zahrnuje patologickou propast mezi tím, co je považováno za normální na Západě, a co se považuje za normální v regionu.

Francouzský filosof a lékař Georges Canguilhem v knize *Normální a patologické* (1966) vysvětluje, že koncept normálnosti má dva významy, jeden deskriptivní, druhý normativní. „Normální“ může označovat praktiky, které jsou fakticky rozšířené, anebo praktiky, které jsou morálně ideální. To není zrovna ta dvojnásobnost, již máme na mysli v tomto případě, nicméně vzhledem k rozšířenému přesvědčení, že morální ideály Západu se po pádu komunismu staly kanonickými, je to poměrně blízko. Po roce 1989 se propast mezi předpokládaně normativním a skutečně deskriptivním významem normálnosti stala zdrojem četných kiksů a nedorozumění mezi Západem na straně jedné a Středoevropany a Východoevropany na straně druhé.⁹²

Tak například pokud by návštěvník z MMF v Sofii nebo Bukurešti vysvětloval, že dávat a brát úplatky „není normální“, dalo by se jeho bulharskému nebo rumunskému protějšku odpustit, že nechápe, co se tím míní. Slavný rumunský režisér Cristian Mungiu ve svém filmu *Zkouška dospělosti* z roku 2016 silně zachycuje tragickou propast mezi tím být „normální“ ve smyslu přizpůsobení se upadlosti vlastního prostředí a tím být „normální“ ve smyslu přijetí očekávání braných za samozřejmé na Západě.⁹³

Protagonista příběhu Romeo Aldea je lékař středního věku zaměstnaný v místní nemocnici. Se svou dcerou a ženou bydlí v zanedbaném bytě na bezútěšném sídlišti z Ceausescovy éry v Kluži na severozápadě Rumunska. V univerzu svého

92 V sociologické literatuře je klasickým příkladem necitlivosti vnějších pozorovatelů k historickým konotacím slova „normálnost“ v regionu dobře známý esej Andreie Shleifera a Daniela Treismana: *Normal Countries. The East 25 Years After Communism*, *Foreign Affairs* (listopad/prosinec 2014).

93 Peter Bradshaw: Graduation review – a five-star study of grubby bureaucratic compromise, *Guardian* (19. května 2016).

malého provinčního městečka je to úspěšný muž, ale je jasné, že touží být někde jinde. Aldea a jeho žena jsou silně, téměř zoufale hrdí na svou dceru, která dostala nabídku jedné britské univerzity na studium psychologie po střední škole, a to za předpokladu, že u maturity prospěje s výbornými známkami. To znamená, že jejich dceři by se mohlo dostat normálního vzdělání a normálního života, po čemž její rodiče vždy toužili. Ale den před maturitní zkouškou se Eliza stane obětí násilného útoku a málem je znásilněna. Neutrčí sice žádné vážné fyzické zranění, nicméně není ve stavu, kdy by u zkoušek mohla podat vynikající výkon. Aldea zoufale chce zachránit situaci, a tak svolí k neférovému obchodu: zneužije svých lékařských konexí výměnou za potřebné „vylepšení“ Elizinych známek. Místnímu politikovi by měla být transplantována játra, která by podle pravidel měl dostat někdo jiný. Aby tento nelegální plán fungoval, je zapotřebí, aby se ho Eliza vědomě účastnila.

V klíčové scéně filmu se Aldea snaží přesvědčit svou dceru, ať vezme rozum do hrsti. Rumunsko není jako Západ, kde se takové pokoutní kšefty nevyžadují. Pokud chce studovat v normální zemi, musí se nejprve přizpůsobit hnusné a neetické normálnosti ve své rodné zemi.

Jakmile byla svržena komunistická moc, bylo potřeba se přeučit některá slova. Například úplatkářství se musí od nynějška označovat za „nenormální“, stejně jako je zákon z definice „nestranný a spravedlivý“. Nicméně skutečnost, že tento západní styl mluvy šlo snadno na příkaz papouškovat, z něj ještě nečinila nic odpovídajícího východní realitě.

Pokud budeme tento rozpor mezi západním očekáváním a východní realitou zkoumat detailněji, objevíme významný zdroj ohromného mentálního stresu nezáměrně vytvořeného ve střední a východní Evropě revolucí usilující o import nebo imitaci západní verze normálnosti. Abychom si vyjasnili, o co jde, pomůže nám rozlišit mezi horizontální *koordinací* a vertikální *synchronizací*. Běžné normy řídicí společenskou interakci, například dopravní předpisy, se nejlépe chápou jako konvence umožňující každodenní koordinaci mezi členy komunity. Přizpůsobit se takovým lokálním očekáváním a vzorům chování je nezbytnou podmínkou pro úspěšnou akci a interakci v každé společnosti. Tudíž aby mohly vládnout, neměly postkomunistické elity ve střední a východní Evropě ji-

nou možnost než se přizpůsobit, alespoň zpočátku, zvykovým praktikám, které byly v jejich zemích běžné. Například Rumuni jednající uvnitř Rumunska museli přizpůsobit své chování rutinnímu chování svých spoluobčanů. Stejně tak podnikatel v Bulharsku, který si chce zachovat čest a tvrdošíjně bude odmítat dávat úplatky, se velmi rychle stane bývalým podnikatelem. Zároveň takové národní elity hledají globální legitimitu před očima Západu. A ta závisí na tom, že budou dělat to, co je normální na Západě, tedy například odmítat dávat nebo přijímat úplatky. Jinými slovy, aby členové střeoevropských a východoevropských elit mohli synchronizovat své chování se vznosným očekáváním svých západních kolegů, museli se obrátit zády k očekáváním převažujícím v jejich vlastních společnostech. Platilo to ale i naopak. Chtěli-li sladit své chování s chováním svých nejbližších sousedů a blízkých, museli odmítnout očekávání svých západních mentorů a kolegů. Aby členové těchto postkomunistických elit byli efektivní, museli na lokální úrovni přijímat úplatky a zároveň na té globální vést kampaň proti korupci. A jelikož přijali za své dvě identity, místní a kosmopolitní, necítili se dobře ani v jedné z nich. Marně se pokoušeli smířit dvě protikladná pojetí toho, co je normální, a v důsledku toho se začali cítit chronicky falešní, ne-li schizofrenní, a často to skončilo tím, že jím nevěřil nikdo v zahraničí ani doma.

Jak se ukazuje, revoluce ve jménu normálnosti generovala nejen psychologický neklid, ale též politické trauma. Rapidní změny, jimiž prošel sám západní vzor, jen posílily hlodající pocit zrady sebe sama mezi jeho rádoby napodobiteli. Komentátoři studující tyto trendy musejí přenést svůj důraz z politických institucí, jako jsou například volby, jichž se účastní více stran, na společenské zvyky. Například v očích konzervativních Poláků ve dnech studené války byly západní společnosti normální, protože si na rozdíl od komunistických systémů vážily tradice a věřily v Boha. Ale dnes najednou Poláci objevují, že západní „normálnost“ znamená sekularismus, multikulturalismus a homosexuální sňatky. Měli bychom být překvapeni, že se Střeoevropané a Východoevropané cítí „podvedeni“, když zjišťují, že konzervativní společnost, kterou chtěli napodobovat, zmizela, byla spláchnuta rychlými proudy modernizace? Z perspektivy Západu by

mělo být řečeno, že neliberální snahy předělat politický řád v postkomunistických zemích podle modelu nyní překonané sexistické, rasistické a netolerantní verze Západu nejenže představuje marný pokus vrátit zpět čas. Tyto snahy též působí jako útoky na tvrdě odpracovaný „morální pokrok“ Západu, a jsou tudíž obecně odmítány jako výraz protizápadního nepřátelství.

Existuje ještě jeden způsob, jímž mnoho Středoevropanů a Východoevropanů spojuje pozápadnění se zradou: významným rozměrem zuřící kulturní války mezi dvěma polovinami Evropy jsou napjaté vztahy mezi generacemi po komunismu. Jedním z důsledků unipolárního věku napodobování je to, že dětem školního věku se začalo vštěpovat, aby se pro své vzory dívaly jen a jen západním směrem. V důsledku reformy veřejného vzdělání tyto děti shledaly, že napodobovat rodiče je čím dál méně atraktivní. Zejména pro ty, kteří se narodili po roce 1989, bylo snadné „synchronizovat“ své postoje a chování se západními standardy. Ze stejného důvodu najednou nebylo „cool“ „koordinovat“ svá očekávání s očekáváními předchozích generací. V důsledku toho v postkomunistických společnostech ztratili rodiče schopnost přenášet své hodnoty a postoje na své děti. Materiálně i morálně přestalo být důležité, jak rodiče žili a čeho dosáhli nebo jak trpěli za komunismu. Mladí se nepostavili proti svým rodičům, jak se tomu stalo na Západě v roce 1968. Namísto toho jim rodičů začalo buď být líto, anebo je ignorovali. Nástup sociálních sítí zároveň znamenal, že komunikace probíhala převážně v generačních bublinách. Spojit se s někým přes národní hranice bylo jednodušší než komunikovat mezigeneračně. Tváří v tvář neschopnosti vtisknout vlastním dětem své hodnoty začali rodiče v regionu poněkud hystericky požadovat, aby to za ně učinil stát. Je třeba vyslat státní komanda, aby vysvobodila děti ze spárů zákeřných západních únosců. Tento srdceryvný výkřik může znít směšně. Je nicméně důležitým zdrojem atraktivity neliberálních populistů v regionu. Děti je třeba přinutit, aby ve škole poslouchaly to, co odmítají slyšet doma. Zhroucení rodičovského vlivu, ačkoli to je charakteristický rys každé revoluce, je nyní zcela dáváno za vinu Západu. Západ, působící skrze Evropskou unii, převzal vzdělávání národa, a tudíž zkazil děti.

Nikde neprobíhá kulturní válka ve střední a východní Evropě zuřivěji než kolem sexuální výchovy ve školách.⁹⁴

Dogmaticky znějící tvrzení, že politické a ekonomické uspořádání západního stříhu nelze zpochybňovat, protože na stole není jiná alternativa, vedlo několik významných českých kritiků pozápádnění k tomu, že dobu po roce 1989 začali označovat za „neonormalizaci“, což bylo zamýšleno jako silně znevažující pojem – vzhledem k odkazu na „normalizaci“, tedy jedno z nejrepresivnějších období českých dějin.⁹⁵ Vláda místních agentů Bruselu po roce 1989 byla jistě méně represivní než vláda místních agentů Moskvy před rokem 1989. Její ospravedlnění se ale podle populistů lišilo v jediném ohledu. Ta druhá totiž vycházela z přetvářky, že diktatura komunistické strany poskytuje cestu k „normálnosti“, jež je mnohem lepší než cokoli, co může nabídnout Západ. Ta první oproti tomu vychází z postkonkurenčního tvrzení, že směrnice Evropské komise nabízejí jedinou možnou cestu k jediné legitimní „normálnosti“, definované výlučně podle liberálních not.

Bývalí disidenti jako Orbán a Kaczyński se mohou popisovat jako kontrarevolucionáři, neboť normalizující revoluce roku 1989 z jejich pohledu vytvořila společenský řád, v němž se národní dědictví a tradice postkomunistických společností ocitly ve vážném existenčním ohrožení. Požadavek napodobit morální západního ražení představoval výzvu ke kulturní sebevraždě, a nejen kvůli tomu, jak motivoval k emigraci na Západ. Aby podnítili „bojovného ducha“, který Havlovi v postkomunistických společnostech chyběl, začali neliberální populisté brojit proti tomu, co pokládají za absurdní „víru v ‚normálnost‘ liberální demokracie“.⁹⁶ Jakkoli se to může jevit zvláštní, je toto způsob, jakým mohou nerozpoznatelně splynout disent a kontrarevoluce. A je to rovněž způsob, jímž

94 Ruzha Smilova: Promoting ‘Gender Ideology’. Constitutional Court of Bulgaria Declares Istanbul Convention Unconstitutional, *Oxford Human Rights Hub*, 22. srpna 2018, <http://ohrh.law.ox.ac.uk/promoting-gender-ideology-constitutional-court-of-bulgaria-declares-istanbul-convention-unconstitutional/>.

95 Václav Bělohradský: *Společnost nevolnosti*, Slon 2007.

96 Ryszard Legutko: Liberal Democracy vs. Liberal Democrats, *Quadrant Online* (duben 2015).

pozápadňující revoluce může k překvapení a konsternaci Západu vyvolat protizápadní kontrarevoluci.

A krátce bychom zde měli zmínit i konečný perverzní účinek dvojitého významu slova normálnost. Aby ideu „normálního“ (ve smyslu toho, co je rozšířené a obvyklé) sladili s tím, co je normativně povinné na Západě, pokoušejí se kulturní konzervativci ve střední a východní Evropě někdy „normalizovat“ západní země tvrzením, že to, co je rozšířené na Východě, je všudypřítomné i na Západě, ačkoli podle populistů lidé na Západě pokrytecky předstírají, že jejich společnosti jsou odlišné. Populističtí leaderi pomáhají svým stoupencům ulehčit si od normativní disonance mezi dáváním úplatků, aby přežili na Východě, a bojem proti korupci, aby byli přijímáni na Západě, tvrzením, které je klasickým vyjádřením resentimentu, totiž že Západ je stejně zkažený jako Východ, ale že lidé na Západě to jednoduše popírají a ošklivou pravdu skrývají.

Ve stejných intencích obhazuje maďarská a polská vláda ústavní skořápky a politické kamarádšofty, za něž jsou pravidelně kritizovány Brusel. Pokoušejí se ukázat, že to, co dělají, je běžná praxe i na Západě, ale že lidé na Západě si to prostě nejsou ochotni přiznat. Zde nacházíme další paradox věku napodobování. Středoevropští a východoevropští populisté ospravedlňují svůj vlastní provokativní neliberalismus předstíráním, že jsou ve skutečnosti věrnými žáky západních způsobů, což má tentokrát znamenat, že jsou stejně špatní jako Západ.

NOVÁ NĚMECKÁ IDEOLOGIE

Je tomu tři desetiletí, co byl svět zahraniční politiky postaven na hlavu tvrzením, že liberální demokracie západního stylu se stala nejvyšší normou a formou lidské existence. Thomas Bagger, jeden z nejrespektovanějších německých politologů, se dnes jako Minervina sova ohlíží zpět k intelektuálnímu rámci, jenž je nyní všeobecně považován za mrtvý a pohřbený, a tvrdí, že Evropané spíše než Američané byli ti, kdo skutečně věřili v triumf liberalismu nad všemi alternativními ideologiemi. Ze stejného důvodu se Evropané, a zejména Němci, ukázali jako nejzranitelnější vůči probíhajícímu zhroucení liberálního řádu.

Evropany, a zejména Němce, na paradigmatu konce dějin fascinovalo zejména to, že je osvobozovalo od břímě minulosti a nejistot budoucnosti. „Ke konci dějin se Němci dvakrát ocitli na špatné straně, teď se konečně dostali na stranu správnou. Co vypadalo nemožně, ba nemyslitelně po celá desetiletí, se najednou zdálo nejen skutečným, ale dokonce i nevyhnutelným.“⁹⁷ Pozorovatelná proměna stře-doevropských a východoevropských zemí v parlamentní demokracie a tržní ekonomiky byla chápána jako empirický důkaz validity odvážného tvrzení, že lidstvo ve svém hledání svobody nemusí pohlížet dál než k liberální demokracii zá-padního stylu.

Z německého pohledu dokonce ještě lépe: osobní působení nebo charisma v politice už nerozhoduje. Historie se stáčí k liberální demokracii. Pro zemi tak hrozivě popálenou katastrofickým „Führerem“, že slovo „vůdcovství“ už ani nešlo nevinně do německého jazyka přeložit, bylo hluboce uklidňující, že se o obecné směřování postarají větší, ale abstraktní síly dějin. Na jednotlivcích bude záležet jen marginálně – jejich úkolem bylo ošetřit příchod nevyhnutelného.⁹⁸

Ve světě ovládaném morálním imperativem napodobovat nepřekonatelný model západní liberální demokracie není nutné, aby jakákoli země uvízla v pasti minulosti nebo musela přebírat odpovědnost za budoucnost. Redukce politického života na více či méně úspěšnou imitaci tohoto již hotového politického a ideologického „supermodelu“ dala lidstvu obecně a Němcům zvláště minulost i budoucnost za cenu jednoho.

K tomuto povzbudivému německému snu můžeme dodat, že imperativ napodobování, jak byl zakoušen nebo vnímán ve střední a východní Evropě, mlčky implikoval, že skutečným modelem pro obdivné napodobování je Německo. Protože Německo bylo šampiónem mezi „konvertity“ k liberální demokracii, právě ono mělo postkomunistickým zemím

97 Thomas Bagger: *The World According to Germany. Reassessing 1989*, *Washington Quarterly* (22. ledna 2019), s. 54.

98 *Ibid.*

ukázat, jak by mělo napodobování fungovat.⁹⁹ Historicky a geograficky blízký model pro nově osvobozené země Východu nebyla Amerika samotná, nýbrž Německo, země, která v minulosti Ameriku nejúspěšněji napodobila. V roce 1965, pouhých dvacet let po konci druhé světové války, bylo západní Německo nejen konsolidovaná demokracie, ale též nejbohatší a nejproduktivnější země v Evropě. Západoněmecký zázrak byl tudíž po roce 1989 v popředí zájmu Východoevropanů.

Role Německa coby implicitního modelu pro postkomunistickou politickou reformu je důležitá, protože odpor Východu proti napodobování Západu je zakořeněn nejen v politicky manipulovaném pocitu zaprodání vlastní (selektivně pamatované) zděděné identity za údajně nadřazenou identitu importovanou ze zahraničí, ale též ve skutečnosti, že když došlo na to postavit se tváří v tvář vlastní nelehké minulosti, chtělo se od Středoevropanů a Východoevropanů, aby šli po cestě, kterou se vydalo Německo, země, jejíž anomální dějiny neboli *Sonderweg* byly až příliš zjevné. Mezi demokratizačním procesem v Německu po druhé světové válce, vojensky okupované zemi, v níž agresivní autoritářství způsobilo národní katastrofu, a demokratizačním procesem ve střední a východní Evropě po roce 1989 ovšem byl radikální nesoulad. Nezdařený pokus podpořit druhý jmenovaný v tom, aby napodoboval ten první, je dalším faktorem přispívajícím k deprimujícímu vzestupu etnického nacionalismu po celém postkomunistickém světě.

Bulharský umělec Luchezar Bojadžiev přišel s dokonale vizualizací toho, co dlouho bylo oficiálním bruselským pohledem na "konečné stadium" evropských dějin. Dílo se jmenuje *Na dovolené* a vychází ze slavné jezdecké sochy pruského krále Bedřicha Velikého, která dnes stojí na berlínské třídě Unter den Linden - jen tentokrát bez krále na koňském hřbetě. Vyhozením velkého vůdce ze sedla umělec proměnil monument národnímu hrdinovi v monument koni bez jezdce. Všechny složitosti spojené s významnou, leč morálně kontroverzní osobou minulosti jsou najednou eliminovány. Myšlenka

99 „Zatímco mnoho jiných zemí po celém světě by se muselo transformovat, Německo mohlo zůstat takové, jaké je, a čekat na ostatní, až se postupně přimknou k jeho modelu. Byla to jen záležitost času.“ Thomas Bagger: *The World According to Germany. Reassessing 1989*, s. 54.

Evropy, kterou se Bojadžiev pokouší zprostředkovat, je Evropa „na dovolené z dějin“, bez nadějí na nadvládu nebo strachu z útlaku. Být skutečně evropským znamená, minimálně pro některé, být nekajícně antihrdinský i antinacionalistický. A Němci jsou dnes tím nej přednější exemplářem toho, jak být obojím. Nakonec vždyť jim se povedl přechod od autoritářství k liberální demokracii s nebývalým úspěchem a jejich země se z pohledu lidí zvenčí stala „výjimečně normální“ v západním smyslu slova.¹⁰⁰

Politika identity, jež dnes zachvátila východní Evropu, představuje opožděnou reakci na několik desetiletí politiky, která identitu popírala – jinak známé jako pozápadnění, k němuž docházelo od roku 1989. Přehnaný partikularismus je přirozenou reakcí na přehnané zdůrazňování nevinnosti universalismu. I proto populisté po celém světě znevažují universalismus jako partikularismus bohatých.

Původní horlivost někdejších ztročených národů přidat se v roce 1989 k Západu pramenila přinejmenším stejnou měrou z národního odporu vůči čtyřicetileté hegemonii Moskvy jako z hluboce zakořeněné oddanosti liberálním hodnotám a institucím. Slogan polského antikomunistického hnutí před rokem 1989 zněl *wolność i niezależność* (svoboda a nezávislost), přičemž druhé slovo odkazovalo k nezávislosti na Moskvě. Nicméně v intelektuálním klimatu devadesátých let byla netolerance k etnickému nacionalismu doslova vetkána do ideálu hledané „normálnosti“. Etno-nacionalismus byl spojován s krvavými válkami v někdejší Jugoslávii a Evropská unie východním směrem horlivě exportovala postnacionální témata. Tyto faktory hrály proti celkové upřímnosti ohledně

100 Když se vrátíme ke komplikovanému významu „normálnosti“ v regionu, není od věci si připomenout, že v Německu po druhé světové válce „normalizace“ označovala snahy Ernsta Nolteho a dalších konzervativních autorů zbavit se zděděné německé viny za holocaust, což byla iniciativa, proti níž se silně postavili levicově orientovaní demokraté jako Habermas, pro kterého je svatou pravdou, že Německo se nikdy nemůže stát „normální zemí“ ve smyslu země nezatížené historickými výčtkami za nacistické zločiny. Nic z toho ale nezabránilo Němcům vnímat dnešní Německo jako zásadně „normální“ zemi v méně morálně a emocionálně obtěžkaném významu.

role národnostních pocitů v honbě bývalých komunistických zemí za připojením k Západu.

Pokusy relativně malého počtu liberálních elit ve střední Evropě dát svým spoluobčanům „německou lekci“ vyvolaly protireakci. Zatímco liberální elity nadále mluvily jazykem univerzálních práv, jejich nacionalistické protějšky se chopily kontroly nad národními symboly a národními narativy. Liberálové by bývali udělali dobře, kdyby vzali vážně varování rumunského romanopisce Mihaila Sebastiana před psychologickou mocí symbolů a znaků.¹⁰¹

Napodobit německý přechod k liberální demokracii by znamenalo radikálně se zříci etnonacionalismu, a to kvůli strašlivému násilí, do něhož jeho nacistická forma uvrhla svět. Nic z toho ale reakční nativisté slyšet nechtějí. Namísto toho se zaměřují na národní viktimizaci a nezasloužené utrpení. Nacionalistické populisty odlišuje to, že se nikdy neomluví za nic, co jejich národ za celé své dějiny udělal. Jednat jako lotr, a přitom si uchovat morální právo cítit se jako oběť, to je charakteristický rys nacionalistických populistů.

V rámci přechodů k demokracii bylo běžné nahlížet fašismus a komunismus jako dvě strany jedné totalitní mince. Když přijde na potenciálně vražedné důsledky těchto dvou ideologií a s nimi spojených režimů, je to srovnání zcela legitimní. Ale nahlížet komunismus a fašismus jako dvojčata mylně naznačuje, že v demokratické době nacionalismus (jehož je fašismus extrémní verzí a deformací) sám vymizí, jako zmizel v letech 1989–1991 komunismus. Toto očekávání nebylo nikdy realistické. Důvod je ten, že komunismus byl radikální experiment postavený na zrušení dědičného majetku, zatímco demokracie předpokládá existenci spojené politické komunity a je tudíž inherentně národní. Nacionalismus proto s nástupem demokracie ani nemůže zmizet, jako zmizel komunismus, protože věrnost národu je nutnou podmínkou jakékoli stabilní liberální demokracie. V devadesátých letech se běžně mělo za to, že Rusko je v budování demokracie neúspěšné,

101 „Vždy jsem se bál jen znaků a symbolů, nikdy ne lidí a věcí,“ píše Sebastian na počátku románu *Dva tisíce let*, úžasně knihy z roku 1934, jež zachycuje dusivou atmosféru antisemitismu a toxického nacionalismu v jeho zemi mezi dvěma světovými válkami.

zatímco Polsko a Maďarsko úspěšné, a to proto, že Rusko postřádalo národní soudržnost, kterou v Polsku a Maďarsku vytvořil odpor proti ruské okupaci. V každém případě na rozdíl od liberalismu je demokracie výlučně národní projekt. I proto se nakonec de Gaullova „Evropa vlastí“ ubránila všem tlakům rozpustit separátní identity členských zemí do společné postnárodní identity.¹⁰² Vzhledem k inherentní afinitě k univerzalizmu lidských práv je liberalismus podstatně více nakloněn národní globalizaci než demokracie. Ale i liberalismus nejlépe funguje v kontextu politicky svázaných komunit. Ostatně nejefektivnější organizací na ochranu lidských práv na světě je liberální národnostní stát.

Napodobování způsobu, jímž se s historií vyrovnalo Německo po roce 1945, se ukázalo pro střední a východní Evropu problematické minimálně ve čtyřech aspektech.

Za prvé, demokracie v poválečném Německu byla do značné míry postavena na obavě, že pokud se dá nacionalismu prostor k růstu, mohlo by to postupně vést ke znovuzrození nacismu (*Nationalismus führt zum Faschismus*). Nadnárodní EU vznikla jako ústřední pilíř geopolitické strategie, jejímž cílem bylo zabránit potenciálně nebezpečnému znovustvrzení německé suverenity jednak ekonomickou integrací země do zbytku Evropy, jednak tím, že Spolková republika bude obdařena „postnacionální“ identitou. V důsledku toho většina politického establishmentu (byť ne celý) v západním Německu po druhé světové válce odmítla nejen mystickou ideu germánské *Rassenseele* (rasy-duše), ale též etnonacionalismus obecně.¹⁰³ Oproti tomu středoevropské a východoevropské země mají problém takto komplexně negativní pohled na nacionalismus sdílet: za prvé proto, že tyto země jsou dětmi věku nacionalismu po rozpadu mnohonárodnostních říší po první světové válce a za druhé, protože protiruský nacionalismu sehrál zásadní roli v nenásilných antikomunistických revolucích roku 1989.

102 „On n'intègre pas les peuples comme on fait de la purée de marrons.“ De Gaulle citace z *La vision européenne du général de Gaulle, L'Observatoire de l'Europe* (27. ledna 2010).

103 Prezident Richard von Weizsäcker, proslov během ceremonie k 40. výročí konce války v Evropě a národně-socialistické tyranie (8. května 1985).

Proto nacionalismus a liberalismus budou z historických důvodů v Evropě mnohem pravděpodobněji nahlíženy jako dvojice, která se vzájemně doplňuje než jako něco, co by se vzájemně vylučovalo. Většině Poláků přijde absurdní přestat vzdávat poctu svým národním hrdinům, kteří položili životy za obranu Polska před Hitlerem a Stalinem. Skutečnost, že komunistická propaganda byla ve věci odmítání nacionalismu intenzivně doktrinářská, je dalším důvodem, proč Středoevropané a Východoevropané pohlížejí s nedůvěrou na touhu německé liberální elity oddělit občanství ve státu od dědičného členství v etnonárodní komunitě. Jugoslávské války v devadesátých letech vedly politické vůdce v Evropě jako celek, včetně střední a východní Evropy, k oddělení etnické homogenity a xenofobního nativismu od oprávněného práva na národní sebeurčení.¹⁰⁴ V dlouhodobé perspektivě však implicitní spojení liberalismu s nacionalismem fatálně podrylo národní podporu pro liberální strany v regionu.¹⁰⁵ Postnacionální liberálové mají sklon nahlížet etnonacionalismus, anebo víru, že stávající občané jsou nějak mysticky morálně propojeni se svými biologickými předky, jako atavistickou a iracionální. Antinacionalistický univerzalizmus tohoto druhu je zcela lidský a humanitární postoj. To nicméně neznamená, že je dobrý v politice. Z pohledu voličů chovajících intenzivní nacionalistické emoce a náklonnosti se postnacionální „konstituční patriotismus“ jeví jako nová „německá ideologie“, jejímž cílem je znevažovat východní periferii Evropy a vládnout celému kontinentu v zájmu Berlína.¹⁰⁶

Za druhé, poválečná německá demokracie byla organizována v reakci na způsob, jímž se nacisté dostali k moci prostřednictvím svobodných voleb. I proto jsou největší instituce jako Spolkový ústavní soud a Bundesbank nejen tak

104 Je třeba poznamenat, že to, jak Německo vedlo EU k tlaku na nezávislost Chorvatska, ukazuje limity, nebo možná i pokrytectví takové antinacionalistického závazku.

105 To se týká i Ruska, kde liberálové jako Jegor Gajdar, Anatolij Čubajs, Andrej Kozyrev a Boris Němcov ztratili veřejnou podporu ještě rychleji a radikálněji než jejich protějšky ve střední a východní Evropě.

106 Elzbieta Stasik: Stocking anti-Germans sentiments in Poland, *Deutsche Welle* (15. prosince 2012), <https://www.dw.com/en/stoking-anti-german-sentiment-in-poland/a-16456568>.

mocné, ale patří i k nejdůvěryhodnějším institucím v celém Německu. Středoevropané a Východoevropané bezprostředně po roce 1989 sice s nadšením obnovovali dávno ztracenou suverenitu, nicméně zpočátku nevnímali limity uvalované na zvolené vlády jakožto pokusy omezit právo lidu si vládnout. Maďarský ústavní soud byl v jednu dobu dokonce považován za „nejmocnější vysoký soudní dvůr na světě“.¹⁰⁷ I polský ústavní soud byl původně relativně efektivní a nezávislý. Populističtí politikové však postupně oportunisticky zneužili svrchované vůle lidu k tomu, aby tyto a další „protivětšinová“ omezení své moci zbavily jejich vlivu.

Po první světové válce nově vytvořené státy střední a východní Evropy vznikaly na základě fúze tradiční německé ideje *Kulturnation*, tedy národa jakožto kulturní komunity, a francouzské ideje intervencionistického centralizovaného státu.¹⁰⁸ Toto dávné dědictví časem samozřejmě zašlo, nicméně z politické senzibility regionu zcela nevymizelo. To vysvětluje o dvě desetiletí po roce 1989 pomalu se rodící domácí odpor vůči tomu, aby tyto země byly reorganizovány podle dvou zahraničních modelů: nové německé ideje decentralizovaného státu a amerického multikulturalismu. Alergické reakce na oba tyto modely představují první záchvěvy přicházející antiliberální kontrarevoluce, jejíž podporovatelé si spojují fungující demokracii nikoli s ústavní kontrolou či asimilací imigrantů, nýbrž s kulturní homogenitou a silnou výkonnou mocí.

Za třetí, když se Němci chtěli podělit o svou poválečnou zkušenost transformace a začlenění do Západu, padli do pasti. Byli hrdí na svůj přechod od totalitní společnosti k modelové demokracii, ovšem zároveň v mnoha případech radili Středoevropanům a Východoevropanům, aby dělali ne to, co oni v padesátých a šedesátých letech, nýbrž co se teď domnívali, že měli udělat. Německá demokracie, tak jak se vyvinula po druhé světové válce, měla velmi komplikované vztahy s nacistickou minulostí země. Zatímco nacismus byl po válce oficiálně

107 Gabor Halmai – Kim Lane Scheppele: Living Well is the Best Revenge: The Hungarian Approach to Judging the Past, in: A. James McAdams (ed.): *Transitional Democracies and the Rule of Law in New Democracies*, University of Notre Dame 1997, s. 155.

108 Ivan Berend: *Decades of Crisis*, University of California Press 2001.

odmítnut, nebylo to téma, o němž by Němci byli ochotni jakkoli detailně diskutovat. Mimo jiné proto, že mezi poválečnou německou elitou bylo hodně bývalých nacistů. Jenže v době začlenění Východního Německa do sjednoceného liberálně-demokratického Německa byl najednou přístup zcela opačný. O čem se kdysi mlčelo, o tom se nyní tlachalo. Na pořadu dne byla v Německu čistka od bývalých komunistů, a mnozí z těch východních Němců, kteří dnes nadšeně volí extrémně pravicovou Alternativu pro Německo, interpretují proces „lustrací“ po roce 1989 nikoli jako upřímné hledání historické spravedlnosti, nýbrž jako způsob, jímž Západ chtěl ovládnout Východ a otevřít západním Němcům zaměstnanecké příležitosti tím, že z míst budou nevybíravě vyhozeny „Ossi“ elity.

A za čtvrté, Německo bylo a stále je hrdé na svůj sociální stát a jeho systém spolurozhodování, kdy byla klíčová role v řízení firem dána odborům. Ale tyto aspekty svého politického systému se západní Němci nikdy nepokoušeli prostřednictvím EU vyvézt na Východ. Jako oficiální důvod se uvádělo, že si je Středoevropané a Východoevropané nemohou dovořit, ale možná to bylo též proto, že oslabená státní ochrana středoevropských a východoevropských pracovníků a občanů mohla vytvořit příznivé investiční příležitosti pro německý průmysl. Samozřejmě roli hrály též různé jiné faktory, zejména evoluce globálně dominantní formy amerického liberalismu od Rooseveltova laskavějšího a jemnějšího New Dealu, slibujícího osvobození od strachu, k Reaganovu deregulovanému trhu, který měl lidi vystrašit, znejistit v práci, připravit je o penze a tak dále. Obecné odmítání silně investovat do politické stability nových členských států podporou ekonomického významu odborů bylo naprosto v souladu s thatchevským zeitgeistem, ale výrazně se odchylovalo od zásadně proodborové politiky Spojenců v Německu po druhé světové válce. Nejdůležitějším důvodem pro tuto změnu bylo podle všeho vymizení komunistické hrozby a z toho pramenící důsledek, že pro udržení loajality pracovníků vůči systému jako celku není třeba žádné zvláštní snahy.

Stará německá otázka se točila kolem myšlenky, že Německo je příliš malé na svět a příliš velké na Evropu. Nová německá otázka zní odlišně. Ve světě po studené válce se ukazuje, že přechod Německa k liberální demokracii byl pří-

liš jedinečný a závislý na konkrétní jedné cestě na to, aby ho napodobovaly země, které vzhledem ke své nedávné minulosti nebyly vůbec otevřeny myšlence postetnické společnosti. Postkomunistické země střední a východní Evropy odmítly budovat novou národní identitu kolem tohoto napůl potlačeného pocitu kajícího za minulost. To alespoň částečně vysvětluje jejich revoltu proti nové německé ideologii dehistorizovaného postnacionalismu a kulturně nevýrazného konstitučního patriotismu.

NELIBERALISMUS BÝVALÝCH LIBERÁLŮ

*Co nie jest biografią - nie jest w ogóle.*¹⁰⁹

V roce 1949 vyšla kniha *Bůh, který selhal* – sbírka osobních vzpomínek šesti významných intelektuálů o tom, jak a proč se nakonec rozešli s komunistickou stranou – a stala se zlomovým bodem v intelektuálních dějinách studené války. Jak napsal jeden z jejích autorů Arthur Koestler: „Nakonec my bývalí komunisté jsme jediní lidé... kteří vědí, o čem to celé je.“¹¹⁰ Někdejší insideři a lidé, kteří upřímně věřili v myšlenku komunismu, byli jediní, kdo držel klíč k vnitřnímu mechanismu tyranského a nenávistného systému. Věrohodnost tohoto tvrzení pomáhá vysvětlit, proč právě bývalí komunisté (vedle disidentů, kteří nikdy komunisty nebyli, jako například Alexandr Solženicyn) sehráli takovou roli v delegitimizaci sovětského systému. Někdejší stoupcí, kteří ztratili svou víru, dobře znají nepřítele a mají silnou osobní motivaci zdiskreditovat a porazit ideologii, již kdysi tak vroucně vzývali.

Někdejší liberálové v dnešní střední a východní Evropě sehráli podobnou roli v delegitimizaci liberálního řádu, který byl v regionu nastolen po roce 1989. Vidět postkomunistický vývoj očima těchto bývalých liberálů je klíčové pro pochopení,

109 „Co není životopis, není vůbec nic.“ Z deníku Stanisława Brzozowského, 1911.

110 Arthur Koestler, in: Richard Crossman (ed.): *The God that Failed*, Columbia University Press 1951, s. 2.

proč a jak se tolik Středoevropanů a Východoevropanů odcizilo světu po konci studené války.

Záhadu středoevropského a východoevropského neliberalismu nikdy nerozluštíme, pokud nedokážeme pochopit, proč – řečeno slovy Anne Applebaumové – se ukázalo, že mezi nejhorlivějšími konzervativními intelektuálkami v regionu byly liberální matky homosexuálních synů nebo proč ve východní Evropě má antikapitalistické cítění často formu násilného antikomunismu. V dnešním Maďarsku, máme-li věřit průzkumům veřejného mínění,¹¹¹ mnoho stoupenců militantně antikomunistické strany Fidesz vnímá pozitivně osobu Jánose Kádára, komunistického vůdce země od roku 1956 do roku 1988. Podle všeho se domnívají, že nejdopornějším zločinem komunismu byla role, již bývalí komunisté sehráli v přechodovém období. Komunistům je tak často dáváno za vinu ani ne tak to, co udělali v sedmdesátých a osmdesátých letech, ale to, jak lehce se stali bezohlednými kapitalisty v letech devadesátých.¹¹²

Nejlepší příklad, jak se z liberála stane bývalý liberál, skýtá politický životopis Viktora Orbána. Máme zde energického, bezohledného a talentovaného nového politika, který se zamiloval do svobody, ovšem nakonec skončil uhranut vlastní absolutní mocí. Narodil se roku 1963 v chudé vesničce Alcsútdoboz asi padesát kilometrů západně od Budapešti. Jeho dětství bylo charakterizováno chudobou a postrádalo jakýkoli revoluční idealismus. Otec vstoupil do komunistické strany, ale jak postřehl Orbánův životopisec Paul Lendvai, byl to typický „homo kadaricus“, tvrdě pracující pragmatik pokoušející se zařídít lepší život pro sebe a pro svou rodinu.¹¹³ V domácnosti

111 A Public Opinion Survey about János Kádár and the Kádár Regime from 1989, *Hungarian Spectrum* (28. května 2013), <https://hungarianspectrum.wordpress.com/2013/05/28/a-public-opinion-survey-about-janos-kadar-and-the-kadar-regime-from-1989/>.

112 Toto je jedno z témat Ryszarda Legutka v knize *The Demon in Democracy. Totalitarian Temptations in Free Societies*, Encounter Books 2018, útoku na „nemoc“ a „duševní zotročení“ liberální demokracie od autora, jemuž se daří bez citování recyklovat každé banální zjednodušení a stereotyp z dlouhých dějin evropského antiliberalismu.

113 Paul Lendvai: *Orbán. Hungary's Strongman*, Oxford University Press 2018, s. 13.

Orbánových nehrály příliš velkou roli sny o revoluci ani politické vášně. Nikdo zde ani nečetl noviny, skutečnou vášní nebyla politika, ale fotbal.

Služba v armádě ovšem v Orbánovi probudila zájem o politiku a udělala z něj nepřítel komunistického režimu. Tady také prokázal sílu charakteru, když odmítl spolupracovat s maďarskou tajnou policií. Tyto instinkty a názory ještě posílilo studium na univerzitě. Ale teprve jeho proslov ze dne 6. června 1989 při slavnostním znovuuložení ostatků Imreho Nagye, zavražděného vůdce povstání z roku 1956, jej poprvé dostal do centra veřejné pozornosti. Někteří antikomunističtí radikálové byli tak znechuceni, že akci bojkotovali. Podle nich šlo o státní záležitost tvářící se jako revoluce. Ale Orbán věděl, že jeho šesti- nebo sedmiminutový projev bude vysílán živě a že ho bude sledovat celý národ. A měl pravdu. Právě během Nagyova opětovného pohřbení mladý studentský vůdce poprvé demonstroval určující charakteristiku svého politického já – talent zachytit náladu veřejnosti a odhodlání využít příležitost. Před obřadem se určení mluvčí z řad opozice sešli a dohodli, že aby neprovokovali Moskvu, nebude nikdo požadovat stažení sovětských vojsk ze země. Jenže sotva Orbán vystoupil na pódium, udělal přesně tohle. To byl okamžik, kdy ho poprvé viděla maďarská veřejnost a kdy si ho zapamatovala.¹¹⁴ Byl odvážný, mladý a liberální. Založil Fidesz, stranu mladé generace. První stanovy strany určovaly, že členem se nesmí stát nikdo starší pětatřiceti let.

Orbánův rozchod s liberalismem se často vykládá buď jako čistý oportunistus (přesunul se doprava kvůli voličským hlasům) nebo jako výsledek jeho vzrůstajícího opovržení budapeštskými intelektuály, které nejprve obdivoval, ale kteří na něj shlíželi s jasným pocitem nadřazenosti. Okamžikem nejlépe vystihujícím Orbánův napjatý vztah s maďarskými liberály, kteří na rozdíl od něj pocházeli z maďarské městské inteligence, je dobře známá příhoda, jak během nějaké recepce přistoupil k Orbánovi, oblečenému stejně jako ostatní hosté, poslanec Svobodných demokratů Miklos Haraszti a povýše-

114 Zoltán Kovács: Imre Nagy reburied, Viktor Orban's political career launched 25 years ago today, *Budapest Beacon* (16. června 2014).

neckým gestem ruky mu upravil kravatu. Všichni přítomní si pamatují, jak se tehdy Orbán začervenal a viditelně naštvál. Mladý a ambiciózní politický leader byl ponížěn tím, že se s ním zachází jako s nějakým buranským příbuzným z venkova. Stendhal by dobře dokázal popsat, jak se mladý provinční politik tehdy musel cítit.

Je tudíž lákové redukovat Orbánovo zklamání liberalismem buď na politické prospěchářství, nebo osobní zášť nad ponižujícím zacházením ze strany budapeštských liberálních intelektuálů. Příčiny jsou ale mnohem hlubší. Týkají se samotného jádra liberálního chápání politiky, včetně systematické dvojznačnosti liberalismu ohledně výkonu moci. Zatímco maďarští liberálové se zabývali lidskými právy, principem brzd a protivah, svobodným tiskem a nezávislostí justice (kterýmžto připisovali značnou hodnotu, protože omezují moc), Orbána zajímalo, jak moc využít k převrácení politického řádu. Zatímco budapeštské liberálové chtěli vítězit v debatách, on chtěl zvítězit ve volbách. Láska k fotbalu ho naučila, že v každé soutěži, ať je to politika nebo sport, záleží především na zabijáckých instinktech a neochvějně, nekritické loajalitě. Zejména je důležité, aby při vás vaši fanoušci stáli, i když občas prohrajete. Příkladným vůdcem není ten, kdo je ke každému spravedlivý, ale ten, kdo dokáže svůj tým nebo skupinu inspirovat a mobilizovat.

Pro sjednocení svých stoupenců Orbán soustředěně omílá standardní výčet hříchů liberalismu. Všech se podle něj dopustili servilní napodobovatelé liberální demokracie, kteří v zemi vládli dvě desetiletí po roce 1989. Předně, liberální obraz společnosti jako duchovně vyprázdňené sítě producentů a konzumentů nedokáže postihnout morální hloubku a emocionální solidaritu maďarského národa. Liberálové jsou prakticky lhostejní k dějinám a osudu národa. V Orbánově charakteristické antiliberální rétorice je jazyk lidských práv, občanské společnosti a právních procedur, kterým mluví liberalismus, popisován jako chladný, generický a ahistorický. Liberálové jsou tak lhostejní vůči imigraci, protože odtrhují občanství od etnického původu a nahrazují ideály nezávislé spravedlnosti a veřejného dobra vyčpělými pojmy procesní spravedlnosti, vlády zákona a individuálního užitku. Kvůli kosmopolitní nedůvěře k etnickým poutům se – nahlíženo z populistické per-

spektivy – členové výrazné etnické většiny v Maďarsku cítí jako cizinci ve své vlastní zemi. Takto univerzalismus údajně ničí solidaritu. Pokud je vaším bratrem každý, tak jste jedináček. I proto maďarští reakční nativisté tvrdí, že žádný liberál hodný toho jména nemůže mít skutečný zájem o osud Maďarů žijících mimo zemi.

Takto antiliberálové mluví. Orbán ve svých recitacích antiliberálního katechismu ovšem reflektuje též některé konkrétní problémy regionu. Například zaměření liberalismu na individuální práva zakrývá ten hlavní případ politického zneužití moci v postkomunistickém Maďarsku, totiž privatizaci *veřejného* majetku bývalými prominenty režimu, onen druh rozsáhlé korupce, která žádná individuální práva neporušila a byla nakonec konsolidována vytvořením individuálních práv na vlastnění soukromého majetku.¹¹⁵ To má Orbán na mysli, když říká, že „v Maďarsku nedokázala liberální demokracie ochránit *veřejný* majetek, který hraje zásadní roli v udržení národa.“¹¹⁶ Liberalismus, tvrdí Orbán, ignoruje sociální otázku a odnímá občanům mateřskou ochranu státu, přičemž argumentuje, že „svobodní“ jednotlivci by se měli o sebe postarat sami. I proto dvě desetiletí po roce 1989:

Neustále cítíme, že slabí jsou pošlapáváni... vždy to byla ta silnější strana, banka, která diktovala, jak velký úrok budete platit z hypotéky, přičemž tenhle úrok si v průběhu času podle libosti měnila. Mohl bych jmenovat případy, které byly trvalou životní zkušeností těch zranitelných, slabých rodin, jež v posledních dvaceti letech požívaly menší ekonomickou ochranu než jiní.¹¹⁷

Jedním z kontextově specifických důsledků vnímaného imperativu napodobování byla v Maďarsku rozšířená tendence mezi nízkopříjmovými rodinami půjčovat si peníze denominované ve švýcarských francích. Zdá se, že to dělali, aby *napodobovali* vzorce spotřeby, které viděli na Západě.

115 Aviezer Tucker: *The Legacies of Totalitarianism. A Theoretical Framework*, Cambridge University Press 2015.

116 Full text of Viktor Orbán's speech at Baile Tusnad (Tusnádfürdő) of 26 July 2014, *New York Times* (29. července 2014), zvyrazněno autory.

117 Ibid.

V bezmyšlenkovité a marné honbě za dosažením a replikací západního životního standardu prudce stoupalo zadlužení domácností. Bohužel po radikálním propadu maďarské měny museli tito neopatrní dlužníci splácet měsíčně obrovské částky ve znehodnocených forintech. Podle vládní statistiky si půjčku v zahraniční měně vzal téměř milion lidí a devadesát procent těchto půjček v zahraniční měně bylo ve švýcarských francích. Toto má Orbán na mysli, když říká, že „liberální maďarský stát neochránil zemi před zadlužeností“. Liberální demokracie, uzavírá, „nedokázala uchránit rodiny od otrocké práce“.¹¹⁸ Tato drtivá břemena posilovala pocit, že integrace do globálního ekonomického systému představovala degradaci a zbídačení, nikoli svobodu a prosperitu, jak původně slibovali nadšení stoupenoci liberalismu.

Liberalismus ospravedlňuje ekonomickou nerovnost přikrášením meritokratického mýtu, což ovšem maskuje roli štěstí a náhody v nahodilé distribuci bohatství ve společnosti. Toto maskování je ponižující pro ty, kdo v ekonomické loterii prohráli, neboť vítěze vede k tomu, aby svůj úspěch přičítali svému většímu talentu a vyššímu osobnímu nasazení. Mýtus zásluh je ale v historickém kontextu regionu o to urážlivější, že *po roce* 1989 měli privilegovaný přístup k ekonomickému úspěchu ti, kdo zastávali významné politické pozice v dřívějším utlačovatelském systému. Revoluci roku 1989 odlišovala od všech předchozích revolucí právě snadnost, s jakou se ostentativně „svrženým“ elitám podařilo udržet si moc a vliv. Důvody jsou velice prosté. Starší elity se podílely na demontáži předchozího systému a významně přispěly k pokojnému charakteru přechodu. V důsledku toho se právě ony nacházely v nejlepší pozici transformovat svůj symbolický kapitál do kapitálu finančního a politického. Tito lidé disponovali lepším vzděláním, lepšími kontakty a znali Západ mnohem lépe než kdokoli z jejich spoluobčanů, včetně těch opozičních vůdců, kteří byli do Západu zamilováni.

Když Hans Magnus Enzensberger navštívil koncem sedmdesátých let Maďarsko, vedl dlouhý rozhovor s jedním členem komunistického vedení země, který se později v letech

118 Ibid.

devadesátých stal součástí maďarské podnikatelské elity. Muži bylo tehdy lehce přes padesát, na sobě měl sako od Armaniho a ve svých ideologických názorech byl neobyčejně flexibilní. „Strana, to je takový náš společenský výtah,“ vyprávěl svému hostu ze západního Německa, přičemž dodával, že je „lepší než Harvard. V tomto ohledu nemá Strana konkurenci – žádné alternativy nejsou. V den, kdy Američani vyšlou do Budapešti své vojáky, budu já první, kdo pošle leninismus k čertu.“¹¹⁹ A přesně to se taky stalo. Bránit soukromé vlastnictví a kapitalismus tedy ve střední a východní Evropě znamenalo bránit privilegia nelegálně nabytá starými komunistickými elitami.

Když populisté přišli v regionu k moci, nevyhlásili válku soukromému vlastnictví. Na svobodě se jim spíš nelíbí právo těch, kteří prohráli ve volbách, kritizovat mezi volbami vítěze, pokoušet se získat voliče pro svůj pohled na věc a bojovat o přežití, aby mohli soutěžit v dalších volbách. Političtí oponenti nemusejí ze země prchat, odcházet do exilu nebo se skrývat v ilegalitě, zatímco se jejich majetku zmocní vítězové. Tím, že opozici nechává šanci vytlačit v následujících volbách ty, co jsou aktuálně u moci, liberální demokracie subvencuje trpělivost s chybami režimu a brání režim před nepředvídatelným revolučním násilím.

Tohle všechno zní naprosto obdivuhodně. Přesto má takové uspořádání jednu málo zmiňovanou chybu. Liberální demokracie nabízí jen provizorní triumf. Odpírá vítězům voleb možnost plného a konečného vítězství. Posiluje nespokojenost s „právním imposibilismem“ (*imposybilizmu prawnego*), proti němuž bojuje Kaczyński. Odmítnutí definitivních a rozhodných vítězství ze strany liberální demokracie je ovšem přesně to, co činí z údajného plného a posledního vítězství liberální demokracie samotné v roce 1989 cosi anomálního a problematického. Jak by mohla politická ideologie oslavující neustálé soupeření, ideologické alternativy a jen dočasná vítězství tvrdit, že všechny tyto tři věci odsunula do minulosti? – přesně to je otázka, kterou kladou populisté. Podle Andrzeje Nowaka, jednoho z intelektuálních spojenců leadera PiS si

119 Enzensberger: *Europe, Europe. Forays into a Continent*, s. 109.

„Kaczyński uvědomil, že absence výrazné revoluční změny po roce 1989 je něco, za co Polsko velmi draze zaplatilo“.¹²⁰

Jedním z paradoxů Orbánovy křížové výpravy proti nenáviděné liberální levici je to, že jeho vlastní politická strategie byla do značné míry utvářena právě levicí. Mladý Orbán byl obdivovatelem italského marxistického filosofa a aktivisty Antonia Gramsciho a návrat strany Fidesz k moci vycházel z Gramscim inspirované strategie občanské společnosti, včetně budování občanských klubů jakožto odrazového můstku pro návrat Fideszu k moci. Zatímco liberálové a levičáci však mluvili o právech menšin, Orbán mluvil o dějinách a právech většiny.

Orbánův antiliberalismus je z většiny poháněn národnostní záští vůči postnacionální Evropské unii, která se pranic nestará o maďarskou identitu. Vykalkulovaná zlost prosakující Orbánovými útoky na evropské kvóty přerozdělování uprchlíků do všech členských států naznačuje, že maďarský premiér vidí značný zdroj politické podpory ve snech veřejnosti o odplatě za Trianonskou smlouvu, mírové urovnání z roku 1920, kdy evropské mocnosti potrestaly Maďarsko amputací dvou třetin jeho území.

Situace, drazí přátelé, se má tak, že existují lidé, kteří nám chtějí naši zemi vzít. Nikoli tahem pera, jak se tomu stalo před sto lety v Trianonu; teď chtějí, abychom svou zemi dobrovolně předali jiným, a to v horizontu několika desetiletí. Chtějí, abychom ji předali cizincům přicházejícím z jiných kontinentů, kteří nemluví naším jazykem, neuznávají naši kulturu, naše zákony nebo způsob života: lidem, kteří chtějí nahradit to, co je naše, tím, co je jejich.¹²¹

Stoleté výročí Trianonské smlouvy připadá na rok 2020. Existuje lepší způsob, jak to oslavit, než si vychutnat sladkou pomstu, zatímco EU se bezmocně drolí?

120 Elisabeth Zerofsky: Is Poland Retreating from Democracy?, *New Yorker* (30. července 2018).

121 Projev Viktora Orbána u příležitosti Maďarské revoluce z roku 1848 (16. března 2018).

Při četbě Orbánova historického projevu z 26. července 2014, v němž znovu potvrzuje své militantní odhodlání vybudovat v Maďarsku neliberální stát, čtenář doslova cítí jeho pohrdání těmi, kteří chtějí rozostřit hranici mezi vítězstvím a porážkou.¹²² Naprosto by souhlasil s Robertem Frostem, který liberála uštěpačně definoval jako člověka, který „v hádce nedokáže zaujmout žádnou stranu“. Orbán ale nejenže byl nespokojen s duchem liberalismu a jeho duchem kompromisu; on ho chtěl porazit na hlavu. Žádné kompromisy a vyjednávání v dobré víře. Navíc vítězství, o které usiloval, nemělo být dočasné, ale finální. To byla jeho charakteristická replika na údajné definitivní vítězství liberalismu v roce 1989. Rovněž hodlal zopakovat svůj debut coby pokořitel sovětské hegemonie a srazit na kolena liberálně-demokratické impérium řízené z Bruselu za podpory Ameriky. Viděno v tomto rámci je volební úspěch Fideszu nejen momentálním vítězstvím jedné strany nad druhou, nýbrž i známkou toho, že „éra liberální demokracie skončila“¹²³. Orbána zajímá vítězství, které bude zároveň naprostým ponížením a porážkou jeho rivalů. To je druh vítězství, který určuje a konsoliduje bojovnou politickou identitu. Možná Orbán využívá intenzity svého odmítnutí liberalismu k tomu, aby tak kompenzoval ideologickou prázdnotu a banalitu svého znovuzrozeného neliberalismu.

Ať jsou jeho dlouhodobé politické důsledky jakékoli, pak absence politické originality v aktuálním proudu evropského neliberalismu může mít své kořeny v intelektuální chudobě revolucí roku 1989, uskutečněných ve jménu normalnosti.

ŠKOLNÍ SBOR

Film *Školní sbor* maďarského režiséra Kristófa Deáka získal v roce 2017 Oskara za nejlepší krátký hraný film. Film úspěšně zachycuje mix touhy a ponížení, jež je výrazným rysem přechodů k demokracii ve střední Evropě po roce 1989. Události

122 Full text of Viktor Orbán's speech at Baile Tusnad (Tusnádfürdő) of 26 July 2014, *New York Times* (29. července 2014).

123 Marc Santora - Helene Bienvenu: Secure in Hungary, Orban Readies for Battle with Brussels, *New York Times* (11. května 2018).

dramatizované ve filmu se odehrávají v Budapešti počátkem devadesátých let. Mladá Zsófi právě nastoupila do nové školy a je nadšená možností zpívat ve slavném školním sboru. Učitelka hudby Erika jí umožní se připojit, nicméně jen za té podmínky, že bude pouze němě otevírat ústa, aby její amatérský hlas nepoškodil celkový výkon sboru.

Zklamáná Zsófi s podmínkou zdráhavě souhlasí. Když se o tomto slibu dozví její nejlepší kamarádka Lisa, jde přímo za učitelkou, ale ta jí řekne, že sbor právě soutěží o zájezd do Švédska a že všichni jeho členové by měli chtít, aby byli slyšet pouze ti nejtalentovanější vokalisté. Ti, kteří slova pouze napodobují, by měli být vděční, že dostali šanci vůbec vystoupit na pódium. Jak se ukazuje, Zsófi není jediné zklamáné dítě, ze kterého Erika udělala bezhlasého člena sboru. To, že umožnila zpívat jen těm nejtalentovanějším, je vlastně učitelčina vítězná strategie. Nicméně kolektivní soucit s umlčenými dětmi nakonec vede celý sbor k otevřené revoltě proti učitelčině posedlosti vítězstvím. Když v den soutěže nastoupí sbor na pódium, všichni v solidaritě se Zsófi zpívají němě. Teprve když zahanbená Erika v zoufalství z pódia prchne, začnou všichni svobodně zpívat. Středoevropští populisté typu Orbána a Kaczyńského rádi svou revoltu proti kdysi vřele přijímanému a dnes tak zuřivě odmítanému imperativu napodobování jako něco podobného této revoltě studentů proti manipulativní učitelce. Tvrdí, že se jim podařilo obnovit hlas střední Evropy.

To je samozřejmě dosti vypočítavá interpretace. Je však též pravda, že zatímco Brusel rozšíření nahlížel samolibě jako čin vstřícné štědrosti vůči dříve zotročeným národům,¹²⁴ mnozí ve střední a východní Evropě je vnímali jako formu měkké kolonizace.¹²⁵ Bývalé komunistické země unikly z imperiálního sevření Moskvy a bylo jim slíbeno, že se budou moci připojit k liberálnímu světu jako politicky rovní partneři; teď však měly pocit, jako by s nimi bylo zacházeno přezíravě coby s někým, kdo patří k nezápadnímu „zbytku světa“, jako kdyby

124 In the Nick of Time, *Economist* (29. května 2008).

125 Corentin Lotard: Le temps de la colonisation de la Hongrie est terminé!, *Le Courrier de l'Europe Centrale* (3. března 2014).

to vůbec nebyli „Evropané“, nýbrž by měli být řazeni vedle národů afrických, blízkovýchodních a asijských.¹²⁶ Abychom pochopili psychologická negativa tohoto chápání státu, pomůžte nám, pokud si vzpomeneme, s jakým vztekem vnímali imperativ napodobování mimoevropské kolonizované národy doby koloniální. V této věci jsme již citovali Frantze Fanona, ale ten je jen nejlépe známým příkladem nezápádního resentimentu vůči povinnému napodobování západních norem. Amin Maalouf, francouzský učenec původem z Libanonu píše o egyptských napodobitelích Evropy v devatenáctém století, vysvětluje trauma imitace následujícím způsobem:

Museli si přiznat, že jejich způsoby jsou zastaralé, že vše, co vyprodukuje, je bezcenné v porovnání s tím, co produkuje Západ, že jejich používání tradičního lékařství vězí v pověrách, že jejich vojenská sláva je jen vzpomínka, že velcí muži, které se učili obdivovat – básníci, učenci, vojáci, světci a cestovatelé –, ve světě nikoho nezajímají, že jejich náboženství je podezíráno z barbarství, jejich jazyk studuje jen několik málo specialistů, a že pokud chtějí přežít a udržet si kontakt se zbytkem lidstva, musejí se učít jazyky jiných národů.¹²⁷

Jak bylo řečeno v úvodu a jak potvrzují Fanonova slova o „nechutných mimikry Západu“, život napodobitele v sobě nevyhnutelně kombinuje pocity nedostatečnosti, podřadnosti, závislosti, ztracené identity a nechtěné neupřímnosti. Antikoloniální odpor vůči západoevropským mocnostem nabyl v případě severoafrických a středoevropských zemí tak odlišných kontur, že jakékoli srovnání vyzní zoufale povrchně. Můžeme nicméně alespoň říci, že v druhém jmenovaném případě vstupuje do hry jeden specifický dráždivý prvek, protože napodobitelé byli přesvědčeni, že patří do stejného kulturního prostoru jako napodobovaní a rovněž si mysleli, že jsou zvaní do „svobodného světa“, kde budou mít stejné postavení jako ostatní Evropané. Právě toto spojení faktorů nás vedlo k tomu

126 Stephen Holmes: *A European Doppelstaat?*, *East European Politics and Society* 17, č. 1 (2003), s. 107–118.

127 Amin Maalouf: *In the Name of Identity. Violence and the Need to Belong*, Arcade 2000, s. 74–75.

zdůraznit - vedle četných případů vlny autoritářské xenofobie, jež se dnes valí přes střední a východní Evropu - pocity zrady sebe sama, zrodilví se během první postkomunistické dekády v procesu „nakažlivého napodobování“ Západu, jak by ho nazval Gabriel Tarde.

Zaměřit se na kulturní reakci proti historicky specifické a společensky trýznivé zkušenosti politiky napodobování je podle nás přínosnějším způsobem zkoumání populistické kontrarevoluce ve střední a východní Evropě než zdůrazňovat kauzální sílu údajně „nevymazatelných“ tradic antidemokratického a netolerantního nativismu v regionu. Ale proč nemůžeme vysvětlovat populistický obrat v regionu jednodušším způsobem, totiž jako výraz zklamání z liberalismu jako takového? Vždyť zdejší občané zpočátku přijali demokraticko-kapitalistický model v domnění, že jim přinese například prosperitu, a když se toto nestalo, obrátili se proti liberalismu jako takovému. Takové vysvětlení funguje dobře v teorii, leč neodpovídá faktům. Polský případ naznačuje, že proměna střední Evropy směrem doprava nemůže být vysvětlována jen ekonomii. Relativní hospodářský úspěch Polska (a skutečnost, že míra nerovnosti v zemi je nesrovnatelná s Maďarskem) tamní voličstvo ani v nejmenším neobrní proti vábení populistů. Jak ukázal polský sociolog Maciej Gdula, proliberální a anti-liberální politické postoje v Polsku nejde vysvětlovat tím, kdo vyhrál a kdo prohrál v postkomunistické ekonomické transformaci země.¹²⁸ Fanatická základna Jarosława Kaczyńského obsahuje mnoho lidí, kteří jsou podle všeho zcela spokojeni se svými soukromými životy a výrazně se podíleli na prosperitě své země. Proti liberálnímu řádu mají to, že pro konzervativní katolíky tvrdě bojující proti legalizaci potratů a homosexuálních sňatků je přijetí liberalismu něco jako zrada sebe sama. Navíc „identita“ je v zásadě smlouvou s mrtvými předky. A tuto smlouvu ohrožují síly, které jako by Poláky a Maďary nutily opustit „jejich způsob života“, ¹²⁹ zejména byrokrati z Bruselu,

128 Sławomir Sierakowski: How Eastern European populism is different, *Strategist* (2. února 2018).

129 Maria Schmidt, cituje Philip Oltermann: Can Europe's new xenophobes reshape the continent?, *Guardian* (3. února 2018).

kteří jsou podle mnoha Maďarů a Poláků spolčeni s imigranty z Afriky.

V březnu roku 2018 polský prezident Andrzej Duda ve svém projevu na jihozápadě Polska u příležitosti stého výročí polské nezávislosti přirovnal členství v Evropské unii k někdejší okupaci země Pruskem, Rakouskem a Ruskem: „Mezi lety 1795 až 1918,“ pronesl v projevu, „se Poláci zodpovídali okupačním velmocem ve vzdálených hlavních městech, kde se rozhodovalo za nás.“ Postkomunistické Polsko zažívá podobnou formu zahraničního ovládnutí a vykořisťování dnes, pokračoval. Polská národní svrchovanost a katolické dědictví jsou vymazávány projektem EU začleňujícím zemi do své postnacionální a protináboženské konfederace. Nahlíženo z této absurdní perspektivy, neexistuje mezi komunistickým autoritářstvím a liberální demokracií žádný skutečný rozdíl. Obě „vnucují“, s tanky nebo bez nich, „běžným Polákům“ vůli bezbožné cizí menšiny.¹³⁰

Přijmeme-li tedy svědectví vůdců tohoto hnutí, vzestup stredoevropského neliberalismu byl do značné míry způsoben potlačovanou záští vyvolanou ústředním postavením nápodoby v reformních procesech nastartovaných na Východě po roce 1989. Rozdělení z doby studené války na komunisty a demokraty zmizelo a bylo po roce 1989 nahrazeno rozdělením mezi napodobitele a napodobované, přičemž se ustavila morální hierarchie, která se ukázala jako hluboce destabilizující. Maria Schmidtová v komentáři k tomu, jak zahraniční média referují o Orbánovu Maďarsku, podotýká: „Mluví s námi svrchu, jako to bylo dříve s koloniemi.“¹³¹ Bylo by samozřejmě mylné klást na roveň dějiny koloniální nadvlády a vykořisťování západního světa s původně dobrovolným rozhodnutím střední Evropy přijmout zátěž harmonizace s postnárodní EU. Nicméně v obou případech obnáší dobrovolný import západních norem a institucí nejen výslovné přijetí leckdy tíživých povinností a závazků, ale též nevyslovené přijetí podřízenosti, ba dokonce porobení. Antiliberalní hnutí v regionu jsou reakcí na ponižující

130 Polish president likens EU membership to past occupations, *AFP*, 14. března 2018.

131 Anne Applebaum: A Warning from Europe, *Atlantic* (říjen 2018).

cí podřízení, které je patrně o to trpčejší pro ty, kteří čekali, že budou přivítáni na Západě jako rovnocenní Evropané.

Aby převrátili hierarchii obsaženou ve vztahu napodobovatelů a napodobovaných, tvrdí středoevropští leadeři, že hlavní rozdíl mezi Východem a Západem se opět změnil. Nejde už o komunisty a demokraty, ani o napodobitele a napodobované. Namísto toho se stal rozdílem mezi etnicky homogenními a etnicky pluralistickými společnostmi, mezi zeměmi, kde vládou tradiční většiny, a zeměmi, kde většinovou vůli maří mišmaš menšin. Tento představovaný kontrast mezi čistokrevným a míšencem má otočit poměr a představit střední Evropu jako skutečnou Evropu bojující v poslední obranné linii o zachování bílé křesťanské identity.

Napodobování v národním a regionálním měřítku je tak otravné nejen kvůli implikaci, že napodobující je jaksi morálně, kulturně i lidsky podřadný tomu, koho napodobuje. Protože kopírující národy jsou legálně autorizovaní plagiátoři, musí se pravidelně ucházet o požehnání a souhlas těch, kteří vlastní autorská práva k politickým a ekonomickým receptům, jež si napodobitelé půjčují a kopírují. Musejí rovněž bez protestu přijímat právo Západu hodnotit, zda uspěli nebo selhali ve snaze žít podle západních standardů. Překvapivá pasivita Bruselu tváří v tvář šílenému porušování nezávislosti soudů a tisku v Polsku a Maďarsku znamená, že nejde o praktickou, nýbrž symbolickou záležitost. Nicméně proto není západní tendence soudit o nic méně psychologicky závažná. Pravidelné hodnocení zahraničními soudci – i když bez násilí a vynucování –, kteří nedisponují seriózní znalostí země, může pohánět politiku vzteku.

Postkomunistická imitace Západu byla svobodnou volbou Východu, nicméně byla Západem podporovaná a dozorovaná. Naším závěrem není to, že region by politicky vzkvétal, kdyby Západ seděl se založenýma rukama a nedělal nic. Chceme jen vysvětlit, proč přizpůsobení západním standardům, které bylo původně žádané, skončilo jako něco, co je v očích národů nekonsenzuální a vnucené. Nové generaci antiliberálů v regionu záleží ani ne tak na ohrožení národní suverenity jako na urážce národní hrdosti.

Vzestup autoritářského šovinismu a xenofobie ve střední a východní Evropě má svůj původ v politické psychologii,

nikoli v politické teorii. Kde vládne populismus, činí tak nikoli intelektuálně. Odráží hluboce zakořeněné zhnusení nad tím, co bylo po roce 1989 vnímáno jako imperativ napodobování se všemi jeho ponižujícími a pokořujícími implikacemi. A je dále živěn nesouhlasem s kulturní transformací zaměřenou na menšiny, jež na Západě následovala protestní hnutí roku 1968. Původy středoevropského neliberalismu jsou tudíž emocionální a předideologické, zakořeněné v revoltě vůči „ponížení pomalé smrti“, jež provázelo desetiletí se táhnoucí projekt vyžadující uznání, že zahraniční kultury jsou silně nadřazené té domácí. Neliberalismus ve filosofickém smyslu je příběh z titulní strany, který má dodat patinu intelektuální úctyhodnosti široce sdílené vnitřní touze setřást „koloniální“ závislost a podřadnost obsaženou v samotném projektu pozápadnění. Když Kaczyński obviňuje „liberalismus“ z toho, že je „proti samotnému konceptu národa“¹³² a když Maria Schmidtová říká: „Jsme Maďari a chceme si uchovat svou kulturu,“¹³³ jejich našťvaný nativismus v sobě nese odmítnutí nechat se soudit cizinci dle cizích standardů. Totéž lze říct i o výroku Viktora Orbána, jímž vyjadřuje protipřistěhovaleckou nostalgii: „nechceme být rozmanití a nechceme být promíšení... Chceme být takoví, jakými jsme se stali tady v Karpatské kotlině před 1100 lety.“¹³⁴ Toto je dobrý příklad toho, jak si populisté vyberou jednu z mnoha minulostí své země a tvrdí, že toto je ta autentická minulost národa, již je třeba zachránit před kontaminací západní modernosti. (Je samozřejmě pozoruhodné, že si maďarský ministerský předseda živě pamatuje, jaké to bylo být Maďarem před jedenácti stoletími.) A zatímco Západu říká: „my“ se „vás“ nesnažíme kopírovat, a tudíž nedává smysl, aby cizinci považovali Maďary za nekvalitní nebo polovičaté kopie sebe samých, zároveň předstírá, že imitace vlastních vzdálených předků, po nichž se nezachovalo mnoho stop, nevyžaduje žádnou snahu, prostě stačí být sám sebou.

132 Adam Leszczyński: Poland's leading daily feels full force of Jarosław Kaczyński's anger, *Guardian* (3. února 2016).

133 Cituje Philip Oltermann: Can Europe's new xenophobes reshape the continent?, *Guardian* (3. února 2018).

134 Projev premiéra Viktora Orbána při výročním setkání Asociace měst se župním právem (8. února 2018).

Neliberální politici vděčí za svůj politický úspěch rozhořčení lidu z toho, že dvě desetiletí poklekal před domněle kanonickými západními vzory. To vysvětluje, proč v přehnaných projevech populistů jsou Evropská unie a Sovětský svaz prakticky zaměnitelné.¹³⁵ Moskva koncem čtyřicátých let dvacátého století a Brusel koncem let devadesátých „vytvořily ve východní Evropě několik sousedících duplikátních režimů“.¹³⁶ Že je tato analogie přehnaná, není třeba zdůrazňovat, jelikož napodobování sovětského komunismu bylo z donucení a napodobování evropského liberalismu bylo na pozvání. Populisté je nicméně nahlížejí jako morálně stejné, protože z jejich pohledu Moskva i Brusel vyžadovaly od svých „vazalů“ poslušnost, která měla za cíl vymýcení národních tradic.

Nicméně národní odpor vůči obecně přijímanému imperativu napodobování má perverzní nezamýšlené důsledky. Vášnivé dovolávání se tradice jakožto protileku na napodobování nutí východoevropské populisty pravidelně přepisovat své národní historie. Ve dnech studené války, kdy se Středoevropané bránili požadavku Moskvy kopírovat sovětský model, popisovali svou tradici jako bytostně liberální a evropskou. Byla podle nich součástí širokého proudu západní civilizace. Dnes se oproti tomu dovolávají „své tradice“, aby ospravedlnili opozici vůči tomu, že jsou proti své vůli začleňováni do liberálního Západu. Tento překvapivý obrat však ukazuje, že nic jako „jejich tradice“ neexistuje.¹³⁷ Každá země, jak bylo řečeno výše, má mnoho minulostí a mnoho tradic, které jsou často vzájemně neslučitelné. Rétorický manévr populistů spočívá v tom, že si vyberou ten nejméně umírněný a tolerantní proud v minulosti, řekněme, Maďarska nebo Polska, a arbitrárně ho povýší na „tu“ autentickou minulost, již je třeba zachránit před naleptávajícím vlivem Západu.

Tím se na závěr dostáváme zpět k *Frankensteinovi* Mary Shelleyové. Aniž bychom chtěli v této analogii zacházet příliš daleko, americká socioložka Kim Scheppeleová popisuje

135 Viz Zoie O'Brien: EU starting to resemble old Soviet Union with its DICTATED rules and values, *Express* (31. prosince 2016).

136 Ken Jowitt: Setting History's Course, *Policy Review* (1. října 2009).

137 François Jullien: *Il n'y a pas d'identité culturelle*, L'Herne 2018.

dnešní Maďarsko (jemuž vládne jiný Viktor) jako „Frankenstát“, tj. neliberálního mutanta sestávajícího z důmyslně sešitých prvků západních liberálních demokracií.¹³⁸ Poměrně pozoruhodně ukazuje, že Orbánovi se dařilo obcházet ohrožení jeho moci implementací chytré politiky výběrového napodobování. Když byla maďarská vláda napadána Bruselům za neliberální charakter Orbánových reforem, vždy okamžitě reagovala tvrzením, že každá kontroverzní právní procedura, pravidlo a instituce byly věrně okopírovány z právního systému jednoho ze členských států. Místo aby napodobování trpěl pasivně, maďarský ministerský předseda ho používá strategicky. Selektivní napodobování umožnilo Orbánovi zabránit EU v pokusech penalizovat Maďarsko za útoky režimu na svobodu tisku a nezávislost justice. Orbán sestavil z liberálních částí neliberální celek, a tak se mu podařilo celý imperativ napodobování Západu obrátit ve vtip, který vmetl Bruselu do tváře.

Namísto cenzury tisku po starém komunistickém způsobu si Orbán vynutil zavření jemu nepřátelských novin na základě vymyšlených ekonomických důvodů. Následně zajistil, aby si velkou část celostátních i místních médií mohli koupit jeho bohatí přátelé a z televizních stanic i novin udělal orgány státní moci. Tak dokázal skrýt před zkoumavým pohledem veřejnosti jak své volební manipulace, tak neuvěřitelnou míru vnitřní korupce. Soudy obsadil sobě věrnými soudci, takže může rovněž tvrdit, že zákon i ústavnost jsou zcela na jeho straně. Legitimnost takového systému pak nezáleží ani tolik na volebních vítězstvích, jako spíše na tvrzení vládců, že brání arbitrárně vymezený „skutečný národ“ proti jeho vnitřním i vnějším nepřátelům. Neliberální režimy Orbánova stylu, které jsou dnes ve východní Evropě na vzestupu, tak kombinují Schmittovo chápání politiky jako melodramatické konfrontace mezi přáteli a nepřáteli a institucionální fasádu liberální demokracie. Tato hra na schovávanou umožnila Orbánovi nejen přežít uvnitř EU, jež se definuje jako unie hodnot, ale též stát se leaderem čím dál mocnější celoevropské „franken-

138 Kim Lane Scheppele: The Rule of Law and the Frankenstate. Why Governance Checklists Do Not Work, *Governance* 26, č. 4 (říjen 2013), s. 559–562.

steinovské koalice“, jež chce přetvořit Evropu na konfederaci neliberálních demokracií. Existuje jen málo důvodů věřit, že se mu to nepovede.